

HARSYSSELD'S AARBOG

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR RINGKØBING AMT

53. BIND

KØBENHAVN

I KOMMISSION HOS P. HAASE & SØN

1959

INDHOLD

<i>E. Jespersen</i> : Hardiske jernaldergrave	5
<i>E. Jespersen</i> : Stednavnepassiar	10
<i>Jens Siggaard</i> : Min barndomsskole	18
<i>Alfred Kaae</i> : Lundenæs len	27
<i>F. Elle Jensen</i> : Kirke- og kulturhistoriske småting fra ældre tid	127
<i>N. C. Søby</i> : En lærers skæbne	139
<i>Klaus Jensen</i> : Den gamle landevej	146
<i>August F. Schmidt</i> : Stednavne i Ørre sogn	149
Foreningsmeddelelser 1959	164
Bog anmeldelser	165
Udtog af navne og emner	166
Regnskab	168

Samfundets styrelse:

- Kammerherre, dr. *A. V. Karberg*, Ringkøbing, formand.
Museumsforstander *H. P. Hansen*, Herning, næstformand.
Maler *Tb. K. Hansen* Hoven, æresmedlem.
Lærer *J. Søndergaard Jacobsen*, Nr. Nissum, medlem af redaktionsudvalget.
Lærer *E. Jespersen*, Vinding, Sørvad, sekretær og formand for redaktionsudvalget.
Lærer *Alfred Kaae*, Kronhede, Ulfborg, medlem af redaktionsudvalget.
Bogtrykker *Gadgaard Nielsen*, Lemvig.
Gårdejer *Kristian Raunkjær*, Lyhne, Ølgod.
Landsretssagfører *N. C. Skouvig*, Holstebro.
Fabrikant *Laurids L. Villemoes*, Skærum mølle, Vemb.

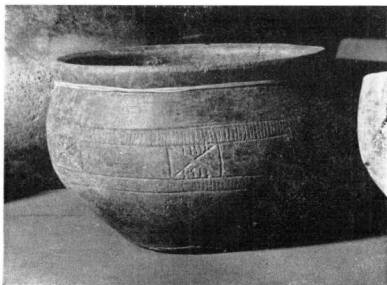
HARDISKE JERNALDERGRAVE

Af E. Jespersen

Læsere, som interesserer sig for ovenstående emne, kan anbefales, at læse *E. Trydes* artikel i vor årbog 1934 s. 67 og derefter artiklen i årbog 1948 s. 123, begge illustrerede. Den sidste behandler fundet af plankekister i Vinding sogn; to plankekister indeholdt lerkarudstyr, fem kar i den ene og syv i den anden. Gravene lå helt nede ved *Vegen* *å* i relation til enestegården *Hadskjær*; i den våde engjord var plankerne velbevarede, modsat hvad man ellers ser under udgravning af lerkargrave. Der var romerske perler og fibula i den ene grav. I øvrigt konstateredes der mindst fire grave, den ene en brændtbensgrav. *Harald Andersen* har senere forgæves søgt efter flere i samme lave terræn.

Går man fra denne gravplads ca. 300 meter østerpå, kommer man op på *byw juer* med lerunderlag, hvor *Arne Lund Hansen* bor i et nyopført statshusmandsbrug, kaldet *Hadslund* efter modergården *Hadskjær*. Her konstateredes der 1958 endnu en lerkargrav. De nærmere omstændigheder: Under efterårsplojning lå nogle sten ejeren i vejen, og han gav sig til at grave dem op, de fleste hånd- til hovedstore; herunder stødte han på lerkarskår, som han omhyggeligt samlede op; men snart blev han klar over, at fundet burde nærmere undersøges og tilkaldte mig, der sammen med bibliotekar *Jens Peder Bæklund* kom til stede.

Vi skovlede plovfuren bort og så da straks omridset af en rektangulær grav og resterne af det lerkar, hvoraf ejeren havde opsamlet skår. Bunden af dette kar stod urørt en halv meter under grønsværsfladen. Skårene lod sig så vidt sætte sammen, at der kunne tages omhyggelige mål; det var et fad

med x-formet hank, 18 cm dyb og med en mundingsdiameter på 40 cm. Af de opsamlede skår kunne yderligere to kar så nogenlunde rekonstrueres; det var skåle uden mundingsrand, den ene 11 cm dyb og 18 cm i tværmål over munden.

To kar lod sig optage i hel tilstand, det ene en udbuget krukke med kantet mundingsrand 15 cm i tværmål og 19 cm dyb.

Det femte kar var forsynet med x-formet hank og ornamenteret som vist på billedet: Under mundingsranden er der fire parallelltløbende linjer, to og to samstemte til bånd med lodrette tværstriber og mellem disse bånd et bredere mellemrum inddelt i rektangler, skiftesvis korte og længere; de korte er afkrydsede med diagonaler, så der fremkommer fire trekanter, hvoraf de lodret korresponderende er prydet med lodrette streger af samme slags, som dem, der pryder båndene.

Af lig og af træ kunne intet konstateres. Hvis liget har været nedlagt rituelt i sovestilling med benene i øst og an-

sigtet vendt mod syd, så har samtlige kar været anbragt i gravens fodende eller nøjere bestemt i gravens sydøstlige hjørne.

En ting, som jeg ikke ved, om fagarkæologer har drøftet, er dette, at der i den ene Enggrav blandt de fra graven opkastede sten af undertegnede opsamledes 38 knusesten, og der var sagtens flere endnu. Så mange knusesten kan ikke være kommet i graven ved et tilfælde, og nu søgte jeg atter efter knusesten i Hadslundgraven, men fandt ingen i den opgravede dyng.

Men der lå een i den store krukke med tydelige slidflader; også i det ornamenterede kar lå der en sten. De kan nok være kommet ned i karrene ved et tilfælde, men er det næppe, de har nok været lagt over karrene på et låg af træ, hvilket stemmer overens med den tanke, at den gode offermad i karrene næppe straks er blevet tildænget med jord.

I den ene Enggrav fandtes der som nævnt prydenstande, i den andet intet uden karrene og de mange knusesten. Hadslundgravens »hovedende« var ved vor ankomst ikke mere

beskadiget, end at en omhyggelig undersøgelse kunne foretages, men alt hvad vi kunne finde, var ubetydelige rustklumper, hvoraf kun en enkelt omsluttede en smule jern, der kunne tydes som et stykke af et knivsblad; i Enggravene fandtes ikke spor af jern.

Afstanden mellem gravene nede ved åen og Hadslund-graven er vel ikke større, end at der kan tales om samme gravplads, og den er ikke særlig langt fra kirken, som efter en 3—4 hundred-årig tradition skal være opført af en frue på Hadskjær, hvilket godt nok lyder noget usandsynligt, især da man ikke ved af nogen frue at sige på gården før i moderne tid.

Forledet i Hadskjær er dunkelt, men kan dog betyde »gærde«, og når det kan det, spørger man naturligvis efter gærdet, og hvad det har omgærdet. Man kan gætte på, at det er gravene.

Om de mange knusesten endnu dette: Hvor er de kommet fra? Næppe fra en enkelt gård. Der er faktisk een fra hver gård i sognet. Godt, så er de medbragt af ligfølget, som

har bidraget til stendækket over graven. Senere slægter dækker gravene med blomster med eller uden ledsagende tanker.

Når lerkargrave kan ligge så nær under plovfuren, er der i vore dage mange muligheder for at konstatere dem under dybpløjning. De skulle gerne undersøges og kortlægges, før ødelæggelsen er alt for fremskreden.

Forklaringen til de ledsagende billeder fremgår formentlig tilstrækkeligt af teksten. Karrene er øjensynligt fra romersk jernalder.

STEDNAVNEPASSIAR

Af E. Jespersen

Denne overskrift hentyder blot til forfatterens egen form og må ikke afsvække alvoren i videnskabeligt underbyggede resultater. Straks jeg så professor Kristian Halds bog om danske stednavne på -um, syntes jeg, at amtshistoriske årbøger hver på sin egn burde drage nytte af stoffet i højere grad, end det sker ved blot at fortælle, at en sådan bog er udkommet. Det har imidlertid drevet. Men så kom John Kousgård Sørensens doktorafhandling, som jeg fik til anmeldelse, og nu tager jeg dr. Halds bog med i min omtale.

Grunden til at anmeldelserne bringes på dette sted i årbogen, er den, at næst oldtidminderne følger stednavnenes dunkle tale som kilde til viden om vor hjemstavnns historie. Og at der en gang imellem kan bringes lidt kronologi til veje i en årbog, forhøjer dens charme.

Vi har fået et nyt værk om vore stednavne, *John Kousgård Sørensens* doktorafhandling, 333 store oktavsider, udgivet af Stednavneudvalget og bærende titlen

»*Danske bebyggelsesnavne på -sted*«

Det er klart, at enhver, der sysler med egnshistorie, vil søge oplysninger om stednavnenes betydning, hvor de er at finde; men det er en farlig sag at drage slutninger fra et stednavns betydning til et ligelydende. Det overbevises vi snart om, når vi ser de middelalderlige former, som kan være ganske forskellige fra de nuværende, og enslydende navne kan have vidt forskellig oprindelse. Endelsen kan være af-

slidt til *st*, således i *Anst*; men man kommer galt af sted, om man derfra slutter, at alle sådanne navne, såsom Estvad, Ikast, List, Vust, Gust kan fortolkes på samme måde. Har man fået en forklaring på *Holsted* i *Malt* herred, kan man være tilbøjelig at tro, at man også har en forklaring på *Holsted* ved Herlufsholm, men så let går det ikke; sidstnævnte skal i forledet indeholde et gammeldansk navneord »hall«, som betyder skråning, og findes i et stednavn som Hald ved Dollerup.

Da jeg for nogle år siden skulle lede et hjemstavnskursus i Holstebro, måtte jeg til at tyre Aldals bog igennem, og jeg gik — om end nølende — med til hans standpunkt, at bynavnets oprindelse var »holl«, som kunne betyde bakkekam.

Og hvorfor nølende?

Jo, for det begyndte helt nede i det lave, helt nede ved åen.

Rigtignok byggede biskop *Peder Lykke* en bispegård oppe på bakkeskråningen i det nuværende Bisgårdkvarter. Men det skete »af ny« 1418, og da var Holstebro jo forlængst afhjemlet som købstad.

Nej, vi må ned til åen. Her opførte sysselprovsten *br. Esger* en *provstegård*, hvornår vides ikke, men det vides, at denne fornemme prælat findes nævnt som sit høje embedes indehaver 1260-1287, hvilket sidste år han døde efter at have testamenteret gården til Ribe Domkirke, mod at denne holdt årlige messer for hans sjæl, at den ikke skulle forbrænde i den katolske skærsild. Byens navn staves i dokumentet *Hvolstathbroo*, og skriveren kan nok have opfattet første led som hul, især hvis han har været jyde. Imidlertid har vi en ældre datering af byen, idet et brev 1274 blev udstedt »ved *Holstatbro*«. Det er biskop *Thyge*, som udsteder brevet, og man må vel regne med, at det er sket i provstegården *ned ved åen*, og hernede lå også »*Slottet*«, *Præstegildegård*, *Helligåndshuset* m. m. Og her var tilmed en *kirke*, hvorem *Kappelmark* endnu vidner den dag i dag.

Betragtninger over, hvorfor kirken har stået på *Sønderland*, skal jeg ikke her komme ind på, da det ville blive en lang passiar.

Holste(bro) sammenstilles med det først nævnte Holsted, begge beliggende ved betydelige vandløb. Navnet indeholder det gammeldanske hol »hul«, som indgår i mange ånavne såsom Holbæk og Hulbæk. Alle tidligere forklaringer afvises, og det fortælles, at dr. Hald tyder navnet som »sted hvor der er *hul* i åen.« Og med denne forklaring må vi så nok indtil videre affinde os.

Men herefter vil den videbegærlige gå på jagt efter andre bebyggelsesnavne på -sted indenfor hans interesse-sfære. Og lad så denne være Ringkøbing amt; men da yngre navne end de i matriklen af 1688 nævnte ikke er behand-lede, bliver høsten ikke stor; der findes blandt vore sogne-navne kun to, *Råsted* og *Torsted*. Det første navn sammen-stilles med Roost, Rosted og *Råst*, sidstnævnte i Ejsing sogn, og får en udførlig behandling med oplysninger om tidligere tolkningsforslag, uden at noget endegyldigt dog siges; der er mulighed for at finde et mandsnavn i forledet, men en anden mulighed er, at det indeholder et navneord, ro eller rå, som kan betyde stang, hvorefter man jo er lige klog, indtil man finder ud af, hvad stang kan betyde i et stednavn. *Torsted* behandles i en lang artikel sammen med fem andre ligelydende navne. Af de tolkningsmuligheder, som kan komme i betragtning, vælger forfatteren den, at ordet indeholder gudenavnet Thor. En forudsætning, som forfatteren ikke garanterer for, er, at samtlige seks navne har samme oprindelse. »Er denne forudsætning ikke til stede, udvides mulighedernes antal betydeligt.« Der kan være tale om et ord torth »smuds«, torf »tørv« eller et tredje ord, som er blevet til vort tillægsord tør. Smudsordet lever videre i en kendt betegnelse for skarnbasse, nemlig tørrebassi, som bruges i Vinding; men vort *Torsted* fritages dog for denne tarvelige oprindelse. I vort *Torsted* har vel så guden Thor haft en helligdom, hvorom forfatteren dog intet fortæller.

Den, som i bogen vil gå på jagt efter tolkninger, kan ikke slutte med en undersøgelse af sognenavnene, idet der under de os her uvedkommende sognenavne findes mange andre tolkninger. Således får vi under Felsted, som betyder vade-sted, at vide, at samme vadestedsnavne findes i Ringkøbing fjord og i Nissum fjord; vi finder under sognenavne Flamsted, at samme navn forekommer som navn på en eng i Vinding sogn; vi finder et *Husted* såvel i Ulfborg som i Stadil sogn, og forledet er hus; forledet i *Ikast* er et gammel ord for trænavnet taks; *Kyndelhøj* fortolkes som kommende af gammeldansk kyndil; vi har navnet i kyndelmisse, som jo har med lys at gøre; så er *Kyndelhøj* i Nørre Omme vel en gammel bavnehøj; Solsted indeholder ordet sol »sump«, og man kommer til at tænke på gårdnavnet *Sol(d)s* i Tvis sogn samt alle Vinding sogns våde navne: Hadskjær, Hundkjær, Sørvad, Vejvad, Tjagvad, Spåbæk, Blindkilde o.s.v., ja, og på Holstebro, de mange Holbæk'er eller *Hulbæk* (Haderup sogn). Man byggede lavt for at få vand og naturgroet græsning til kvæget, og det kan ikke undre, at navnene kom til at svare til beliggenheden.

I Tisted anbringes guden Ti eller Tir, og samme ord lader forfatteren indgå i *Tim*. Understed i Dronninglund herred fortolkes; forledet er det gammeldanske undarn »unden«, middagsmåltid, som også indgår i *Underbjerg* i Lom-borg og Tørring; forklaringen må være den, at det var middagstid, når solen stod over bjerget.

Voldsted i Vind sogn er en gård, og navnet henleder tan-ken på borg*vold*, men da man ikke ved af nogen borg der at sige, skal navnet være opstået af gammeldansk wall »slette, græsgang«.

Vi har her på egnen mange sære marknavne, og det samme er vel tilfældet overalt i landet, men de er jo ikke bebyggelsesnavne eller var det ikke 1688, og de medtages ikke. Alligevel kan man finde dem forklarede. Således det kendte navn *ving(e)*, der f. eks. i Vind sogn er blevet til

gårdnavnet Vingtoft. Ordet findes forklaret som sideled til vang under sognenavnet Vingsted.

Under sognenavnet Ølsted søger man efter *Ølby* og *Øl-gryde*; jo de er der og fortolkes som indeholdende navnet på en bekendt drik. Men det føler jeg mig ikke forpligtet til at tro på.

Under forfatterens gennemgang af forledenes betydning i -sted-navnene finder man også forled forklaret, som indgår i andre navne: *Haderup* af Harald, *Bramstrup* af Brami, *Herrup* af Heri. *Herup* ligeledes af Heri.

Jeg slutter med erkendelsen af, at ovenstående ikke kan gå for en anmeldelse af det sprænglærde værk, men måske som et eksempel på, hvorledes dets stof med forsigtighed kan udnyttes af lægmand.

De danske stednavne på -um

Mere givtig for Ringkøbing amt synes mig professor *Kristian Halds* doktorafhandling at være. Det skønnes alene ved en betragtning af det ledsagende kort, der viser Vestjylland tæt belagt med umnavne, eller ved en gennemlæsning af Traps fortegnelse over amtets sognenavne, hvoriblandt disse: Aadum, Avlum, Gudum, Heldum, Hjerm, Humlum, Hygum, Idum Lem, Madum, Nissum, Vium, Oddum, Rindum, Rom, Stavning, Tiim, Vejrum, Vem, og her til kommer så alle de navne, som ikke har fået sognerang.

Den standende drøftelse af spørgsmålet, om um er et oprindeligt »hem-hjem« eller dativ pluralis, må vel antages at være afsluttet med erkendelsen af at begge muligheder foreligger, altså om t. eks. Stenum betyder stenhjem eller ved stenene. Professor Hald foretager en inddeling af navnene i de to grupper uden at garantere for hundrede procents sikkerhed.

Da vel de færreste af årbogens læsere giver sig i lag med professor Halds bog, skal her gives lidt besked om dens indhold, og hvilke tydninger forfatteren foreslår, men forudskikkes må det, at den, som vil bruge filologernes sted-

navneartikler, må være vidende om, at disse ikke er enige. Jeg bringer her professor Halds resultater uden at sammenholde med andre.

Hardsyssel siges at have 31 hem-navne.

Forledene kan være: ord for terrænets form, ord for jordbundens beskaffenhed, navne på dyr, plantenavne, ord for forskellige former for indhegning, navne på verdenshjørner, tillægsord, sakralnavne, men ikke personnavne. Spørgsmålet om, hvad det gamle ord for hjem oprindeligt har betydet, drøftes. Er det en lille lokalitet, et specielt sted, eller et større område? Bøhmen nævnes sædvanligvis som eksempel på det større område. De danske hem-navne har gennemgående et afgjort agrarisk præg. Hvad der er sogne-navne i vort amt, forudsættes bekendt. Ordenes udvikling fra de ældst kendte former såvel som udtalen vil blive for vidtløftigt at medtage. Navnene er vel givet i folkevan-dringstiden og har gennemgået en omdannelse, hvis forløb sprogmandene bør indestå for. Kun een form er her medtaget, hvorfor intet lader sig kontrolere. Sprogkyndige, som vil have mere besked, henvises til de nævnte bøger.

Hem-navne

- Aanum. Betydningen er måske »engstrimmel«, og det passer med beliggenheden.
- Avlum. Af ordet avl, afl »magt, kraft«. Betydningen kan være »udbytte af jorden.«
- Avsum(gård). Forledet kan være aks eller et andet ord, som giver betydningen »lille bæk«. Avsumdal ligger ved en kløft.
- Bassum. Måske af bassi »vildsvin«.
- Billum. Af bælg »bælg«, sideform til balle. Betydningen »ophøjet, hævet stykke jord«.
- Borum. Måske af borgh »borg« i betydning bakke.
- Forsum. Af fors »strøm, vandfald«. Byen ligger umiddelbart ved Tranemose å.
- Gesumgård. Tydning ganske usikker.

- Grim. Af gra »grå«, sigtende til bevoksning.
- Gudum. Af ordet guth »gud«. Et ligelydende ord af ukendt oprindelse afvises. Ordet gud indgår i Gudenå og i mange andre navne. Almindeligvis formodes ordet at være sakralt ligesom Vium.
- Hammerum. Af hamar »sten«, betydningen sikkert stenet bakke.
- Heldum. Af hallr »skråning«.
- Holtum. Af holt »skov«.
- Humlum. Af hummel »bjergknold«. Passer med terrænforholdene.
- Idum. Af ida »krog af å, hvor vandet kommer mod kanten«. Andre forklaringer, f. eks. af professor P. Skautrup foreligger.
- Kisum. Af kis »grus« eller af et ligelydende ord, som giver betydningen »bøjning (i terrænet)«.
- Kvium. Af kvi »indhegning«.
- Lem. Af et ord, som betyder høj, måske gravhøj. Andre tolkninger afvises.
- Medum. Af met »eng«.
- Oddum. Af oddi »odde«, et fremspringende bakkeparti.
- Rindum. Af rænna »rende«. Måske en gammel betegnelse for Vondå.
- Rom. Ronnum. Af »busk«. Sidstnævnte navn måske af et ord, der betyder vandløb. Passer med beliggenheden.
- Skærum. Forklaring usikker.
- Tim. At tiha »eng« eller græsgang. Kan også tænkes at indeholde gudenavnet Ti(r).
- Trandum. Af et gammelt navn på Karup å.
- Vejrum. Af wæther »vejr«. Jvf. navne som Vejrhøj og Vindum.
- Vium. Af vi »helligdom«.

Dativ pluralis

- Bjerrum. Af bjargh »bjerg«. Mange naturnavne.
- Hygum. Af høgh »høj«, sikkert i betydning gravhøj.

Madum. Ikke af math »eng« som af Steenstrup formodet, men af et ord med betydningen »vurdering — ansættelse«, konkret betydning »mærke, grænseskel«.

Nisum. Af næs i betydningen »odde«.

Risum. Af ris »ris, krat«.

Stenum. Ordet forekommer ofte som naturnavn.

Toftum. Af toft »toft«, findes ofte som naturnavn.

Efter en indgående drøftelse af, hvad hjem på forskellige tider og steder kan have betydet, slutter dr. Hald det pågældende afsnit.

Jeg antager derfor i overensstemmelse med Karlsson og Noreen, at der blandt de germanske og specielt blandt de nordiske heim-navne findes et ældre lag, der har bevaret en gammel betydning »bygd, befolket område«. Af denne betydning har betydningen »gård« eller »landsby« udviklet sig alt efter de enkelte egenes befolkningsforhold. Den yngre betydning indgår også i danske heim-navne. Det vil fremgå af de navne, der indeholder ord som *vi* »helligdom«, ord for »gærde«, »indhegning« eller andre betegnelser for menneskelige kulturforhold. De fleste heim-navne, ikke blot i Norge, men også i Danmark og Sverige, tilhører utvivlsomt det yngre lag, selv om en adskillelse ikke kan gennemføres med nogen som helst sikkerhed. Et enkelt navnepar synes at illustrere udviklingens forløb: I sognet *Gudum* ligger gården *Vium*. *Gudum* er den gamle til guderne helligede bygd, *Vium* er gården, hvor man rejste bygdens *vi*.

MIN BARNDOMSSKOLE

SOM JEG HUSKER DEN

Af Jens Siggaard

Min barndomsskole lå på heden — næsten bogstavelig talt; der var kun få opdyrkede agre rundt omkring ejendommen.

Min barndomsskole lå i Ildskov (som det dengang hed, og som det endnu staves af den kirkelige øvrighed. Nu om stunder staves det ellers Ilskov, uden d).

Skolen lå tæt østen for den gamle Viborg-Herning landevej, der hvor nu Dalgas bor. (Dengang kun dybe hjulspor i heden.) Der var et stuehus og et lille udhus. Stuehuset lå langs vejen, syd-nord, i søndre ende var skolestuen. Huset var spåntækket, hvilket var usædvanlig, da ellers alle huse på egnen var tækket med lyng og strå. Udhuset var stråttækket. Mellem bygningerne og vejen var en lille »kalgord«. Ejendommen tilhørte læreren, der drev den med et par stude. Der var plantet en række graner, hvilket var en sjældenhed på egnen, da der ellers ved ejendommene kun var en kalgord, med jorddiger, lidt hyld, stikkelsbærbuske, kål og gulerødder, timian, peberrod samt lidt blomster: morgenfruer, St. Hans-kål o. a.

Mod nord og øst så man ud over den store hedeflade, som strakte sig næsten fra Ilskov til Karup. I min barndom kaldte vi denne hede Viborghede. I horisonten mod nord-øst kunne man skimte nogle små menneskeboliger, det var Agerskov i Bording sogn. Mod sydøst lå Ildskov-gårde; i syd Skåphusgård, og mod vest Skåphusmark. Det var skole-distriktet. Indimellem bostederne lå der større eller mindre

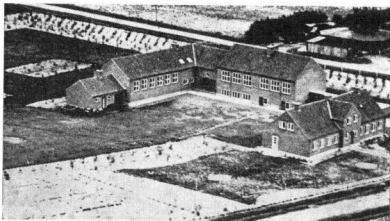

Skåphusgården.

hedestrækninger. De fleste børn havde langt til skolen, enkelte henved en halv mil, nogle kom helt fra Grove, ad smalsporede hedeveje, der særlig ved vintertide kunne være helt ufremkommelige. Ved tøbrud kom vi tit med træskoene fyldt med vand. Læreren gav os frisk halm i træskoene, men fødderne var alligevel kolde hele dagen.

Vi boede sydøst for skolen, vel en halv fjerdingvej, og jeg var vistnok den, der havde nærmest til skole; min skolevej gik over min fars agre, ved skellet kom et lille stykke hede, kom op forbi en lille lyngtækket, lerklinet hytte, omgivet af nogle opdyrkede agre; bagved lå et såjhus, hvor koen havde sit pavlun. Der boede et gammelt ægtepar, stoer Pæjer og An Grønkjær, kaldte vi dem. (Ane Grønkær er omtalt flere steder bl. a. i H. P. Hansens bog: »Hedebønder i tre slægtled«). Så kom jeg igen over et større stykke hede med nogle bakker, som vi kaldte æ Røwbakker, og så nåede jeg skolen.

I det Herrens år 1889, da jeg var knap 8 år gl., begyndte min skolegang. En sådan lille fyr var klædt i vadmelstøj, tit hjemmesyet lue, sort lastingskrave, jakke, vest og bukser, der nåede lidt neden for knæene, strikkede uldhoser, træsko,

Den ny centralskolen i Ilkøv.

nogle med læder over vristen; andre gik i långowre træsko, helt af træ, med jern eller messingkramper; æn sparker tit si knoler, mæn de mot vi jo sjæl li unner. (Jeg fik først sko, altså lædersko til min konfirmation, købt hos en marskandiser i Herning.) — Når man nåede skolen, kom man fra gården ind i forstuen, hvor døren til venstre førte ind i skolestuen, mens døren til højre var ind til privatlejligheden. I skolestuen, hvor der var sandstrøet bræddegulv, stod kakkellovnen til højre, længere bag stod lærerens pult, der bl. a. gemte facitbøger, skrivekridt, penne, penneskafter og grifler. Ved siden af pulten hang den sorte tavle. Til venstre for indgangsdøren stod et stativ, hvor vi smed kasketten og vor mellemmad, som vi havde i den hjemmesyede sækkelærredstaske, der hang på vor ryg, sammen med penalhus og bøger. I stuens baggrund stod de lange skoleborde, vel en 5-6 stykker ialt, ved hvert bord kunne sidde 5-6 børn. De øverste drenge- og pigeborde stod i midten mod hinanden; sad man på den øverste drengebænk, havde man pigerne foran, drengene bag sig. Ved siden af lærerens pult hang den sorte tavle, det eneste i stuen, der var malet, bordene, vi sad ved, var i årenes løb blevet pyn-

tet med udskæringer, når en lommeknivs skarphed skulle prøves. Væggene var hvidkalkede, men blev efterhånden noget grumsede. Muren mellem skolestuen og privaten gik lidt ud under bjælken; der lå et tommetykt lag støv.

Vi gik i skole to dage ugentlig (der var store og lille klasse). De to resterende dage holdt læreren skole i Røjen. Om sommeren skulle vi møde kl. 6, om vinteren kl. 9. Frihedens time slog ved middagstid om sommeren; men om vinteren måtte vi blive i skolen til kl. 4 eftermiddag.

Når vi om morgenen var kommen på plads, sang vi en salme, hvorefter læreren holdt andagt, bl. a. husker jeg et vers:

*O lad aldrig nogensinde
mig de plager gå af minde,
Jesus dem for mig du bar,
men lad kors og død og smerte
tale, råbe i mit hjerte,
hvad min frelse kostet har.*

Bønnen sluttede med Fadervor. Så skulle vi høres i vore lektier. *Balslevs* lærebog skulle vi lære udenad med både hovedstykker og anmærkninger. Bibelhistorien skulle også læres på fingrene, lidt salmevers skulle vi også kunne udenad. Danmarkshistorien skulle læres, så vi kunne fortælle hovedtrækkene. En enkelt fædrelandssang blev der også tid til. Kunne vi ikke vore lektier, kom vi til at sidde efter.

Vi havde tavleregning, hovedregning, diktat, læsning, skønskrift og geografi. Hvis vor regning på tavlen ikke passede, spyttede læreren på den og tværede den ud; bagefter kunne vi snart ikke skrive på tavlen, den var fedtet af lærerens tobaksspyt.

Rekvisitterne, såsom tavle, skrivebøger, grifler og penne skulle vi købe af læreren. Disciplinen blev gennemført med strenghed, set med nutidsøjne. — En lille obsternasighed kunne ordnes med et greb i ører og hår; var det en grov forseelse, som f. eks. ikke at bestille noget, måtte der stryg

til af et stykke hampereb. »A ska sanden lær jer, I doven-kropp!«.

Blev der altfor megen uro i skolestuen, kunne det ske, at lærerens kone åbnede døren mellem kakkellovnen og pulten, inde fra stuen; hun stod da med sin strikkehose og talte forsonende ord til sin mand og bad for synderen; men var harmen ikke tilstrækkelig udløst, kunne det nok ske, at døren blev lukket for madame. Gymnastik havde vi kun om sommeren. Vor lærer var veteran fra 64, så han kendte eksercits. Vi blev øvede i højdespring, skulle gå på balancebrædt m. m. — Vi havde en middagspause på ca. 1 time; da legede vi forskellige slags lege, bl. a. håndbold, bukkespring, spil-pind og spiste vor mad. Noget af vor fritid benyttede vi også til slagsmål. Sagen var nemlig den, at på Skåphusmark boede nogle familier, der var efterkommere af de såkaldte kartoffeltyskere, som blev indkaldte her til landet i 1757—60 for at dyrke alheden op. — Selv om ikke alle drengene fra Skåphusmark stammede fra tyskerne, blev de dog regnede med til denne foragtede folkerace og skulle have tærsk. Men som det tit er gået i historiens løb, blev det også tit vi danske fra Ildskov, der fik kløene.

Jeg husker en dag, henimod slutningen af min skoletid, at det var gået særlig hårdt til, så det var kommet læreren for øre, og han tog det tykke reb i hånden, da vi var kommen på plads, og sagde, at skulle der være krig, ville han også være med, vi skulle alle som een få »mester Jerrig« at føle på vore rygstykker. Men han besindede sig, måske på grund af opgavens besværlighed; vi slap dengang med en advarsel.

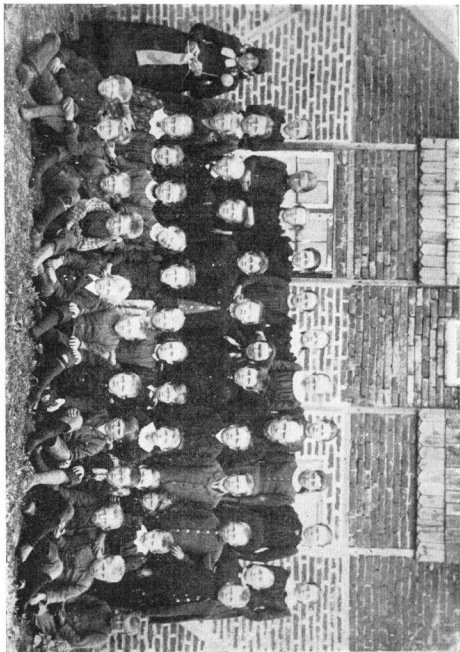
Om vinteren, når vejret var hårdt, fik vi lov at blive inde i skolestuen i middagstimen, og efter at vi havde spist vor mellemmad, sattes skolebordene til side, og så blev der danset sanglege af pigerne, mens drengene tog livtag og »knoppes nøv«. — Eller der blev handlet penalthus, kniv m. m. Når timen var forbi, wa dæ æn orlig pols; sandet, som var strøet på gulvet, var hvirvlet op i støv. Vi så læreren

åbne døren, men kunne knap nok skimte ham i åbningen. I støvet sad vi så til kl. 4 om eftermiddagen. Jeg mindes ikke, der blev lukket et vindue op, de kunne måske ikke lukkes op.

Om sommeren, når vi skulle møde kl. 6, kneb det for tjenestedrengene at møde til tiden. Noget af min skoletid sad jeg sammen med en hjorddreng, han skulle udføre en del arbejde, inden han blev sendt i skole; hans hænder var fulde af rifter, og grumsede var de, fødderne var sorte og skrammede o jawn gro. (Om sommeren løb vi barbenet eller med stumper på). Min kammerat kunne sjældent sine lektier, kom ofte for sent, og når han fik sig sat på bænken, var han tung og uopmærksom, hvorfor han ofte måtte føle »mester Jerrig«, uden at dette tilsyneladende kvikkede kam op. På legepladsen var han respekteret som den stærkeste dreng i klassen; jeg skulle nok holde mig i hans nærhed, så var jeg godt beskyttet imod »tyskernes« angreb. (Senere rejste Jacob til Amerika, jeg har ikke set ham siden.)

Den mad, vi havde med til skole, lignede ikke den, nutidsbørn spiser; det var tykke skiver af hjemmebagt rugbrød, enkelte havde kun meldyppelse smurt på brødet, med et stykke ost eller pølse midt på en rundtenom; vi byttede somme tider et stykke med en kammerat. Kun til højtiderne bagtes der sigtebrød og hvedekager. Vi havde kun middagsfrikvarter, men kunne nok få lov at gå ud i et nødvendigt ærinde, når vi spurgte om forlov. W.C. eller lokum var der intet af, men granerne afgav skjul.

Ildskov lå yderst mod nord i Sunds kommune, og i begyndelsen af min skoletid skulle vi gå den lange vej (ca. 1 mil) til Sunds hovedskole, når der holdtes eksamen. Det var en lang tur, men værre var det, at Sunds drenge ville klø os, og de var mange og vi få; de kaldte os ildere, og vi kaldte dem skalleslugere (i Sunds sø var der skaller); men festligt var det alligevel, for vi fik 5 øre med til et kræmmerhus, som vi købte hos købmanden i Sunds. — En gang vi var til eksamen dernede, busker jeg, at præsten, der bo-

Den gamle kone med bindhosen er gamle Mett Mari. Nr. 4 i øverste drengesække er mig.

ede i Gellerup, kom ridende på en brun hest, det var ikke almindeligt. — I de sidste år af min skoletid kom præsten samt et par mænd af skolekommissionen og holdt eksamen i Ildskov; Røjenbørnene måtte så også møde op. Før den store dag fik vi besked af læreren, at vi skulle stille op udenfor skolen og tage hatten af for de høje herrer.

Da jeg som 14-årig gik til Gellerup præstegård, cirka 2 mil, så jeg den første cyklist; han kørte om kap med en bondemand op ad Vrå bakke; da klarede hestene sig, men ned ad bakken vandt cyklisten. Men det er jo en anden historie . . .

Kort tid efter min konfirmation måtte jeg igen gå den lange vej til Gellerup kirke. Biskoppen i Ribe kom for at holde visitats. Vi hørte dengang under Ribe stift. — Vi unge blev anmodet om at møde og træde ud på kirkegulvet for af biskoppen at blive hørt i vor børnelærdom. Vi stod, pigerne ved den ene og drengene ved den anden side, på kirkegulvet. Til min skam må jeg bekende, at jeg intet andet husker fra den dag, end da bispen stod over for mig, sagde han: »Af lugten bliver man ikke mæt«. Nej, tænkte jeg, du har nok ikke nøjedes med lugten alene. Bispen var ikke »kun en streg i luften«, som man siger.

En skoleudflugt

En eneste gang i min skoletid havde vi udflugt. Den foregik med et par høstvogne, de to mil til Herning. Vi kom så med toget til Århus, hvor vi bl. a. så domkirken. Vor tilsynskomst i gaderne kunne Århusdrengene ikke stå for, de råbte efter os med pæne navne.

Det var en begivenhedsrig dag, og den var lang. Vi kørte fra Ildskov i dagningen og kom først hjem sent på aftenen. Det sidste stykke fra Herning og hjem på en stiv vogn; de 2 mil gjorde os søvnige og trætte efter den begivenhedsrige dag.

Vor lærer

havde ingen uddannelse, men var forhenværende landmand og murer; men gennem de mange års øvelse blev han

efterhånden en dygtig lærer. Efter eksamen fortalte han os, at skolekommissionen havde udtalt sig rosende om vor lærdom, og at vi var nogle af de bedste i Sunds kommune. Ved eksamen fik vi karakterer og blev sat på plads efter vor dygtighed.

Lærer Jørgen Jakobsen var født 1839 i Rind sogn syd for Herning. Var som før omtalt soldat i 64, blev fanget og sad som krigsfange i Magdeburg. Før Jørgen Jakobsen kom til Ilskov, havde han været vinterlærer i Lund og Busk i Gellerup sogn i 9 vintre. Flyttede til Sunds, gik derfra til Trælund i Tjørring sogn og til Kæret i Herning, holdt skole der i halvtredie år. Vistnok i 1882 blev Jørgen Jakobsen lærer i Ilskov, desuden gik han til Røjen og holdt skole der 2 dage ugentlig i 15 år. Endelig blev han enelærer i Ilskov; fik afsked med pension 1907 og flyttede til Herning, hvor han ligger begravet. Jørgen Jakobsen var broder til den mere bekendte lærer og senere indremissionær Kr. Jakobsen, der blandt flere steder var lærer i Nøvling.

Senere udvikling

I 1898 blev der bygget kirke i Ilskov. Omkring århundredskiftet blev Ilskov skoledistrikt delt, og der blev bygget kommuneskoler både i Ilskov og Skåphusmark. Distriktet blev altså delt i to enelærerembeder.) 1906 kom jernbanen, Viborg-Herning med station og by, hvor der er flere forretninger, mejeri, missionshus og forsamlingshus. — 1928 blev Ilskov selvstændig kommune. Endelig i 1945 fik Ilskov stor, ny centralskole. Heden er nu næsten opdyrket eller beplantet. En enestående udvikling! — I sognet findes 2 oldtidshøje mod øst ikke langt fra Bording sogneskel. Mod nord er Grønhøj, hvor 3 sogne og 2 herreder mødes. Mod sydøst ligger bakkeøen Linnebjerg, hvor også 3 sogne mødes. Denne bakkeø er på ca. 100 tdr. ld., og de 3 sogne Ikast, Sunds og Ilskov har hver en part.

LUNDENÆS LEN

ET BIDRAG TIL DETS HISTORIE

Af Alfred Kaae

Udarbejdet med støtte fra

Den grevelige Hjelmstjerne-Rosenkrøneske Stiftelse

Lundenæs len udgjorde sammen med Bøvling len hovedlenene i det gamle Hardsyssel. Lundenæs len er opstået omkring en gammel kongsgård, der lå på et næs ved Skjernå i Skjern sogn. Tæt ved slottet var der i middelalderen et vadested, hvor man i sommertiden kunne køre og ride over åen. Gennem vadestedet gik kongens hærstræde, kongevejen, adelvejen, eller hvad man nu kaldte den store landevej fra Ribe op gennem Vestjylland til Thy, Salling og Viborg.

Lundenæs kongsgård lå på et strategisk vigtigt sted. Den vogtede overgangen over den store å, som gjorde skel imellem Vardsyssel og Hardsyssel. Fra gården var der desuden gennem oldtid og middelalder let adgang til havet. Det er næsten en naturgiven ting, at her måtte ligge en borg; som ved Ribeå, Vardeå og Storå måtte kongen her være i stand til at herske over vandvejen og landevejen. Det er ingen tilfældighed, når Lundenæs i middelalderen nævnes som et sted, hvor der blev kæmpet. Her slog Niels Ebbesen holstenerne den 2. maj 1340. I »Jyske krønike« fra omkring 1360 fortælles begivenheden i tilknytning til drabet af den kullede greve i Randers natten mellem den 1. og 2. april 1340: »Samme år den 2. maj dræbte samme Niels Ebbesen ved Skjernå mange tyskere, som var i færd med at bygge en borg der til de danskes fordærv.«

Den borg, tyskerne byggede på, kan næppe være andre end Lundenæs. Vi må dog ikke forstå det således, at borgen er anlagt af holstenerne; men grev Gert og hans

sønner har her haft en afdeling tropper, som skulle herske over egnen og samtidig forstærke borgen.

Også bondekrigen 1441, der under Henrik Tagesen bredte sig fra Vendsyssel, nåede til Lundenæs, men her synes bøndernes fremtrængen at være standset, muligvis fordi borgen ikke i hast kunne indtages.

Borgen lå på næsset, hvor borgvolden endnu ses som en 4-5 m høj banke omgivet af voldgrave. Banken er aflang af form og måler 50 m i længden, mens den er ca. 24 m bred. Lige øst for graven og den høje banke ligger en lavere forhøjning, der er dobbelt så stor.

Under Klements-fejden fik bønderne imidlertid held til at afbrænde borgen, og den har næppe siden den tid spillet nogen egentlig rolle som fæstning; men at den havde betydning i middelalderen, kan man også se deraf, at dronning Margrethe sørgede for at få den indløst, da den en tid havde været givet i pant til bisp Eskild og kapitlet i Ribe. Man ved da også, at kong Erik af Pommern i 1406 holdt retterting her. Han har altså på rejse gennem landet gjort ophold på borgen og formodentlig boet her i nogle dage.

En gang i middelalderen har man bygget Skjernbro, så kongens hærstræde kunne føre den rejsende over åen på en mere sikker måde end gennem det gamle vadested. Man ved dog ikke, hvornår broen kom; men den var der, da Johan Rantzau i efteråret 1534 førte sin lynkrig op gennem Vestjylland mod de oprørske bønder. Feltherren fortæller selv om det i et brev ». . . Som I uden tvivl vil vide, drog jeg fra Kolding til Varde, hvor omtrent 400 bønder havde samlet sig. Da de nu fornå, at jeg var kommet, tog de benene på nakken og slap med nød og næppe fra os. Siden drog jeg med knægtene og de to andre fænniker, som min nådige herre lod mig få, til en bro, der hedder Skjernå, men lå dog over en nat undervejs. Ved samme bro havde mange bønder samlet sig og kastet broen af; ville jeg omgå dem, måtte jeg 4 eller 5 mil af vejen, og landsknægtene skulle i denne vintertid på 3—4 steder have vadet i vand til

navn, fik efterhånden større opgaver. De kom til at håndhæve kongens rettigheder og være hans repræsentanter lige over for folket, almuen. De kongelige godsforvaltere kaldtes oprindeligt for kongsbryder, og de var ofte tillige kongens embedsmænd i herrederne.

Valdemarstiden bragte os på så mange måder i nærmere forbindelse med de store lande mod syd, hvor statsstyret var langt stærkere fremskredet end i Danmark. I Tyskland og Frankrig regerede kongerne ved hjælp af storlensmænd, fyrster, hertuger, grever og baroner, der igen havde mindre lensmænd under sig. Hele dette lensvæsen blev dog aldrig fuldt gennemført i Danmark; men vi kender godt storlenene fra Valdemar Sejrs glanstid, da han herskede over Østersølandene, hvor en række grever og hertuger var hans vasaller og lensmænd. Og Sønderjyllands historie bærer inden for gammelt dansk landområde sit særlige præg af, at det netop i Valdemarstiden blev udskilt som et storlen, et hertugdømme. I det øvrige land kom storlenene ikke til at spille nogen rolle; men her bevarede kongerne i det store og hele kontrollen med alle de lensmænd, der sad ud over landet og var hans lokale medhjælpere i styret af de kongelige godser og landets administration. I tiden efter reformationen var de kongelige len af stor betydning for statens husholdning og for kongernes personlige magt, idet de efter inddragelsen af bispegodset m. v. omfattede omkring halvdelen af landets jord. Meget af det forhenværende gejstlige gods blev dog efterhånden afhændet til private godsejere; men det kongelige gods kompleks havde dog stadig en uhyre værdi.

Lundenæs len omfattede i slutningen af 1400-tallet foruden gården og dens hoverigørende bøndergods alle kongelige ejendomme og rettigheder i herrederne: Bølling, Hammerum, Hjerm og Ginding. I det følgende århundrede dannedes inden for området nogle smålen af gejstligt gods; men de fleste af dem blev hurtigt afviklet, og omkring år 1600 omfattede lenet her foruden de fire førnævnte herreder også

Øster og Nørre Horne herred samt nogle få gårde i Slaugs herred og Gern herred. Også i det tidsrum, som denne undersøgelse især omfatter 1600—1660, kan der til lenet komme gårde, der som ejendommene i Slaugs herred og Gern herred ligger uden for lenets egentlige faste område: Bølling, Hammerum, Hjerm, Ginding, Nørre Horne og Øster Horne herreder.

Inden for de tre klasser af len: tjenestelen, regnskabslen og afgiftslen må Lundenæs len regnes til afgiftslenene, hvoraf der skulle svares en vis afgift til rentekammeret. Afgiften var selvfølgelig beregnet efter lenets afkastnings-evne. I den ældre lenstid var lenet ofte pantsat til lensmændene for ret store summer, og en enkelt lensmand, Erik Krabbe, havde lenet på regnskab i tidsrummet 1549—64; men hen mod slutningen af sin lensmandstid havde han også store summer bundet i lenet med pant i dette. I året 1599 meddeler kongen, at han nu vil indløse lenet, og efter denne tid er der ingen lensmænd, som har pant i Lundenæs.

LUNDENÆS SLOT

Den gamle borg

Skønt Lundenæs gård i de sidste halvfjerde hundrede år ikke har haft noget egentlig slotsagtigt præg i arkitektonisk henseende, kaldes den i lenstiden altid slottet.

Det gamle voldsted på næsset stammer formodentlig fra middelalderens senere århundreder. — Et forsvarsværk må have været bygget på volden; men ingen ved, hvordan det så ud, ej heller hvornår det er lagt øde. Der er gravet meget i voldstedet og bortført mange sten derfra, uden at man af den grund er blevet stort klogere på, hvilke bygningsværker det har båret. Formodentlig har her stået et tårn med et palisadeværk eller en mur omkring. Man må i hvert fald tro, at borggården har ligget enten på den høje vold eller på den lavere forhøjning øst for voldgraven. Slottets ladegård har sikkert aldrig ligget syd for Skjernå, da agerjorden ligger

og lå på åens nordside. Hvis den har ligget ved slotsbanken, må åen have flyttet sig og dannet et nyt strømleje norden om banken.

De nuværende åløb mellem slotsbanken og jernbanen er delvis frembragt ad kunstig vej. Sønder Ommeå løber nu i Skjernå ved et sted, som kaldes *Haugmunde*, og slotsbanken kommer derved til at ligge på et langt næs mellem de to åer. S. Karl Hansen har i årbogen 1921 skrevet en artikel om Tarm by og omegn, og der sandsynliggjorde han, at sagnet har ret, når det siger, at S. Ommeå blev opdæmmet ved Haugmunde, så den kom til at løbe ud i Skjernå på dette sted. Den havde før haft sit løb jævnsides med det store vandløb og gik da, hvor de nuværende søndre broer er, ud i Tarm sø, mens Skjernå slog et stort sving mod nord lige vest for Damsø og gik tæt under brinkerne ved Skjern. Dette åslyng under Skjern forsvandt i 1840-erne, da den nuværende landevej blev lagt over engene. Det gamle åløb blev da lukket, og et helt nyt og lige strømleje blev gravet og fører nu åens vand ind under den lange bro midt i engene. De to vandløb har altså ikke fået lov til at gå i deres naturlige lejer. Damsø nord for åen er sandsynligvis rester af en slyngning på åløbet.

Der har altså vest for Lundenæs været store slyng i åløbet, og den nuværende strøm danner øst for slotsbanken ved Albæk nogle ret store slyngninger. Det er da sandsynligt, at åløbet i engene mellem Lundenæs gård og slotsbanken også har haft store slyngninger i ældre tider.

På den tid, da slotsbanken blev bygget på det næs, som kaldtes *Lundenæs*, kan Skjernå godt have haft sit strømleje syd om næsset, så slotsbanken på næsset har været landfast mod nord. Næsset må oven i købet have været bevokset med træer, eller der har ligget en lille skov ved ådalen, hvor næsset gik ud.

I middelalderen og i nyere tid op mod midten af 1600-tallet var Ringkøbing fjord ret åben ud mod havet. Udløbet fra fjorden lå da omtrent ud for Skjernås udløb, og det var

så åbent, at tidevandet rundt om ved fjordkysten kunne afsætte tykke lag af klæg. Når der var stormflod, gik strøm og bølgeslag langt op i ådalen. Derom vidner de mange reparationer på broerne over ådalen i 1600-tallet. En eller flere stormflodskatastrofer kan have tvunget ålejet ind i et nyt løb og afsnøret det næs, der bar slotsbanken, så den blev skilt fra det faste land mod nord.

Om slottets ældre historie kan vi kun sige, at det må være knyttet til det store voldsted. Vi ved kun med nogenlunde sikkerhed, at holstenerne i 1340 byggede på borgen, og at Lundenæs blev brændt i 1534 under bondeoprøret. Så hører vi ikke noget til gårdens bygninger før 1604,²⁾ da det siges, at de alle er meget forfaldne og en del nedblæst af stormen. Kongen giver så befaling til, at man skal tage det to stokværk høje hus i borggården ned og deraf opføre to kornhuse, samtidig bygges lade og fæhus. Dette store hus på to stokværk skal være opført af fru *Abbild Skeel*, der var enke efter lensmand *Niels Lange*, som havde slottet i pant for godt 17000 daler; efter hans død forhøjedes pantesummen med 4000 daler og i 1568 med ca. 12000 daler, men så fik *Abbild Skeel* lov at sidde i lenet på livstid imod at kvitte 10.000 daler af pantesummen. Hun døde, så vidt man ved, i 1585 efter at have siddet enke i tyve år.

De bygninger, der kom til at afløse fru *Abbild Skeels* store hus, kender vi ikke. De stod indtil 1621, da slottet hærgedes af ildebrand. Kong Christian IV giver nu lensmand *Ulrich Sandberg* ordre til at bygge en ny borgegård.³⁾ Efter lensmandens forslag bifalder kongen, at borgegården »opføres nede ved ladegården«; her skal bygges tre huse, der kun må være et loft højt, da der næppe behøves mere til lensmandens husholdning. Tømmer til bindingsværket kan hentes i skovene ved Silkeborg, men bjælker og andet skal købes billigst muligt ved stranden, og tagstene forskrives fra Holland.

Der blev nu travlhed med at skaffe bygningsmaterialer til veje og planlægge byggeriet. Med hensyn til borgegår-

dens beliggenhed må vi hæfte os ved, at den skal flyttes, så den kommer til at ligge ved ladegården, der sikkert lå på det sted, hvor den nuværende Lundenæs gård ligger, i betydelig afstand fra åen. Der er altså ingen tvivl om, at borgegården nu bliver flyttet; men hvor den nedbrændte gård lå, kan næppe med sikkerhed afgøres.

Det førnævnte kongelige missive siger, at borgegården skal lægges nede ved ladegården, og hvis man kan lægge noget ind i udtrykket »nede ved«, kan det styrke den opfattelse, at slottet nu blev flyttet ned fra voldstedet. Der er imidlertid en notits i lensregnskabet for 1622—23, der udtrykkelig siger, at slottet blev flyttet op på et sikrere sted. Det hedder nemlig i regnskabet, at man har givet Christen Tømmermand fra Viborg 26 daler for »en ny brønd, han satte i samme borgegård, eftersom slottet for vandflod og fare skyld blev anlagt fra vandet, som den førre stod.« Disse ord siger nok, at slottet blev flyttet fra vandet for vandflod og fares skyld; men om det blot blev flyttet et stykke længere op i nord til ladegården, eller det blev flyttet over åen fra den gamle voldbanke, siger regnskaberne ikke noget om.

Et andet sted i byggeregnskabet siges der nogle ord om, at vinduerne i de nye bygninger nødvendigvis må forsynes med jernstænger, da en del af dem vender ud mod åben mark, »eftersom slottet står ellers åben uden grave eller mur.« Henvisningen til de manglende grave kan nok tolkes sådan, at der må være tale om en flytning fra voldbanken, selv om det ikke siges med rene ord, og man kan vist ud fra disse få oplysninger med føje mene, at det store flyt over åen nu er foregået, og at slottet indtil branden i 1621 har ligget enten på den høje borgbanke eller på den lavere voldplads østen for voldgraven. På den høje banke kunne vandfloden ikke gøre skade på bygningerne; men den lavere banke må sandsynligvis også have været brugt som byggeplads, måske som staldgård, og her kunne vandet lettere trænge ind. Man kan dog nemt forestille sig den ulempe, det må have været for folkene på gården, at al forbindelse mel-

lem borgegård og ladegård gik over åen. Selv om vade-stedet ved gården var forholdsvis let at bruge om sommeren ved almindelig vandstand, så ville der i efteråret og i vintermånederne være lange perioder, hvor overfarten fra borgvolden til ladegården ville være yderst besværlig for ikke at sige livsfarlig.

Det er i det hele taget noget sært, at slottet og ladegården har været adskilt ved det store vandløb. Det kunne vel, som før antydet, tænkes, at ålejet har gået sønden om borge-banken, og at det ved en stormflod har flyttet sig. En sådan flytning af et åleje kendes helt sikkert ved Storåens ud-løb i Nissum fjord. Det kunne vel også have fundet sted her; men det må være meget længe siden, da der ikke er nogen overlevering, som fortæller om det. Borgbankens stærkt isolerede beliggenhed kan måske alene være betinget af hensigten med anlægget; men vi ved bare ikke, hvor meget de gamle konger har ofret på denne borg ud over, hvad vi i dag kan se ligge for os: en vældig borgbanke med voldgrav omkring og en stor, men lavere banke, der sand-synligvis har været byggeplads.

Slottet i 1600-tallet

Den borgegård, som i årene efter branden 1621 rejste sig ved ladegården, blev stående hele resten af lenstiden. Den blev ganske vist slemt medtaget under de forskellige fjendtlige besættelser og til forskellige tider af storm og uvejrs; men den kunne sættes i stand igen, og det er således den gård, der i 1661 blev overleveret til Peter von Uffeln og de andre arvinger efter Dominicus og Johan von Uffeln, til hvem kong Frederik III da solgte gård og gods for at afvikle en betydelig gældspost.

Nogen helt bestemt plan over hele gårdkomplekset kan vel ikke gives; men så meget er helt klart, at gården havde sin længste udstrækning i øst og vest. Længst mod vest lå den nye borgegård, slottet, som havde tre fløje, hvoraf fruer-

stuehuset eller herskabsbygningen dannede sydfløjen; vestfløjen var gæstekamre og køkkenfløj; mens det nordlige hus blandt andet rummede lenets kontor og skriverstue; det var ridefogedens og slotsskriverens domicil. Mod øst afsluttedes denne gård af et plankeværk, gennem hvis port man kom ind i staldgården, hvor nord- og sydfløjene var plankeværker eller halvtage; men østfløjene var et ret stort hus med en port igennem. Fra staldgården kom man ud i ladegården. I 1652 lå her mod nord en stor lade med to porte igennem, mens der mod øst og syd lå et par øksen-huse eller studestalde, og så var der et fårehus og en smedje.

Gårdens udstrækning i øst og vest har været et sted imellem 150 og 200 m; den har altså været stor og anselig, som den lå der ved engkanten i det flade landskab.

På Lundenæs var der fra tid til anden en hel del byggevirksomhed, og da lensmændene skulle gøre regnskab for alle større reparationer på gården og i særdeleshed for alle nybygninger, kan man nogenlunde følge byggeriet i den tid, hvorfra lensregnskaberne er opbevaret, og det vil sige i tiden 1610—57.

Da vi ellers ikke kender så meget til byggevirksomheden på landet i disse egne så langt tilbage i tiden, må vi se lidt nøjere på byggeriet. Det var ikke i den helt store stil; men alligevel skilte gårdens bygninger sig meget ud fra de almindelige landbygninger i omegnens bøndergårde, hvor man til det yderste måtte vise sparsommelighed med forbruget af tømmer. Ydervæggene i de vestjyske bindingsværkshuse fremviste som regel ikke andet tømmer end en stolpe for hvert fag. Stolperne stod på en række syldsten, som skulle værne dem mod jordens fugtighed, hvis de da ikke ligefrem var gravet ned i jorden på oldtidsvis. Jordgravne stolper var på den tid ikke noget særsyn længere mod øst i Jylland, hvor der var lettere adgang til træ.

På slottets bygninger var bindingsværket i husvæggene lavet sådan, at der på syldstenene blev lagt en svær bjælke, som kaldtes *leden* eller *fodleden*, og i den blev stolperne

tappet ned. For oven var stolperne forbundet med bjælker, rem og tagspær. Mellem leden og remmen blev imellem stolperne indsat *løsholter*, der var indtappet i stolperne og delte væggen i en undervæg og en overvæg. Mellem løsholtet og remmen eller nedad mod fodleden kunne så indsættes ekstra stolper, der kaldtes *stibber* eller *dværgstolper*; af dem var der som regel flest i den nederste halvdel af væggen. Sådant rigt udviklet bindingsværk kan ses i gamle købstadhuse og her i Vestjylland i enkelte gamle herregårdsbygninger, f. eks. Nørre Vosborg og Timgård, mens der i Østjylland og på Fyn endnu står mange gamle huse med sådant bindingsværk.

Det var et ret vidtløftigt foretagende, når der skulle rejses nye huse på Lundenæs. Af regnskaberne fremgår, at der i 1610 blev bygget en ny stald til hestene, men den må være brændt sammen med borgegården, for der blev efter branden også bygget en staldbygning i staldgården.

Vi har allerede læst, at kongen tillod, at tømmeret til husene kunne hentes i skovene ved Silkeborg; men der var intet tømmerlager at tage af. Træet skulle hugges og saves i skoven, ja, det skulle først og fremmest udvises, hvilket nok udførtes af en stedlig skovfoged. Slotsskriveren på Lundenæs måtte dog allerførst til Viborg, hvor han traf aftale med tømmermand *Christen Lauridsen* om at sætte husene, men også om at rejse med i skoven for at syne de træer, der skulle udvises, om der kunne blive passende tømmer. Så måtte skriveren leje savmænd. Der var to savskærere fra Gødvad og to fra Funder; de mødte i skoven med seks medhjælpere for at save alt undertømmer til husene, det vil sige leder, remme, stolper, løsholter o. l. tømmer til bindingsværket. De fik 1 skilling for hver alen tømmer. I vintertiden fra sidst i november til efter kjørnes var skriveren tre gange i skoven for at måle tømmer op og se efter, at bønderne fik ordentligt læs på, da de skulle køre træet hjem; hver gang er han ledsaget af flere hjælpere og opholder sig på skovrejse i mange dage. Hvor

mange vogne der var tilsagt til at køre tømmer hjem, får vi desværre ikke at vide; men det har været mange, for tømmeret var grønt træ, og vognene var små og skrøbelige. Der var en halv snes mil at køre med det tunge tømmer fra Løgager skov ved Tem til Lundenæs, det tog flere dage at hente et læs hjem til slottet; men det var hoveri, bøndernes slæb blev ikke vurderet i lensregnskabet.

Nok så nemt var det at få fat i overtømmer, fjæl og lægter til husene. Det blev ikke netop købt på stranden, men hos borgmester *Jens Jørgensen* i Lemvig købte man 108 stk. 15 alens furbjælker, og hos en nordbagge — nordmand — *Povl Knudsen*, der førte tømmer ind for Ringkøbing, fik man et andet parti bjælker, træer, fjæl og lægter, og endelig købte man 62 tylt fjæl hos *Jens Olufsen* i Ringkøbing. Atter var det lenets bønder, der måtte slæbe det til Lundenæs. Det blev til mange hundrede læs tømmer og fjæl.

Af mursten blev brugt en del fra Herningsholm teglværk: 52.000 stk., og af hollandske sten, der brugtes især til ydermure, fik man 41.000 fra rådmand *Jens Olufsen* i Ringkøbing, der også leverede 21.000 hollandske tagsten, mens borgmester *Peder Skriver* i samme by leverede 8.000 dito. Det blev over 1000 læs sten til bønderne at age. Men det var også de store ting.

Kalk fik man dels som hollandsk kalk fra *Jens Olufsen* i Ringkøbing og dels fra Daugbjerg-præsten hr. *Hans Brasen* og nogle af hans naboer, hvor prisen kun var det halve. Der blev købt 103 læster kalk, hvilket vil sige over 1000 tønder; igen flere hundrede vognlæs at age.

Dertil kom så 8 skippund stangjern, 4 skippund bly, 40.000 søm, 15 læster kul, 20 hjulbøre, en del tørre ege-fjæl, 10 tønder hår til at slå i kalken, 6 td. makrel og 12 skp. humle. De to sidste poster var en venlig påskønnelse til arbejdsfolkene, det måtte lensmanden selv betale; desuden brugtes også 16 td. mel, 12 td. malt og 3 fdg. smør. Lensmanden havde ikke håndværksfolkene på kost; men den mængde af bønder, der gjorde tjeneste som håndlan-

gere og medhjælpere bl. a. som brugere af de 20 hjulbøre, fik et måltid mad, og der har nok også været holdt et ordentligt rejsegilde. Det kostede 3 tønder øl.

Blandt håndværkerne har tømmersmanden *Christen Lauridsen* fra Viborg sikkert været den, hvem mest var betroet, da tømmerværket var det, som bar hele huset. Først og fremmest satte han nu fruerstuehuset sønden i borgegården, 20 fag, med en kvist eller udbygning ud mod syd på 4 fag. Huset blev afdelt til fruerstue, vinterstue, sengekammer, fadebur og spisekammer, i kvisten var lensmandens sengekammer. Under huset var en jordkælder på 20 fag med fire skillerum. Det nordre hus var også på 20 fag, og her var fra øst skriverstuen, borgestuen, ridefogedens kammer, et røgekammer og et mælkekammer. Disse to huse var med deres vestgavle bundet til vesthuset, hvori der var tre gæstekamre, rustkammer, køkken og bryggers. Dette hus var på 27 fag. Alle tre huse var ud mod marken forsynet med nogle små huse eller »hemelig gemacher«, hvortil der kun var adgang inde fra stuerne.

Så vidt man kan se, vendte alle husenes yderdøre ud mod gårdspladsen. Der var to nedgange til kælderen, to kælderhalse, der begge var overbygget med skruer eller udskud. Over den ene kælderhals var der endda senere et lille kammer, der kaldtes skræderstuen. Indgangen til fruerstuehuset var i en lille udbygning, der gik så højt op, at der i den var en trappe, som førte op til loftet. På gavlspidsen af denne kvist blev sat en jernstang forsynet med en førgylt vindfløj.

Der var det morsomme ved bindingsværkshuse, at alt tømmerværket skulle rejses, før murerne kunne begynde deres arbejde. Slottets muremester var fra Varde og hed *Christen Pedersen*. Han måtte først sætte jordkælderen, hvis mur var 3,5 alen høj og muret med kampesten. Et andet kælderagtigt rum, som »han gjorde under jorden« i et hjørne af borgegården, var beregnet til fængsel. Så vidt man kan se, var det bygget i gårdens sydvestre hjørne. Da

tømmerne havde rejst husene, gik murermesteren og hans svende i gang med at udmure tavlene i bindingsværket og lægge tegltaget samt mure de mange svære skorstene. Der var på fruerstuehuset 2 skorstene med dobbelte piber, og på kvisten ved sydsiden var der vistnok også en skorsten. På vesthuset var der 3 skorstene i gæstekamrene, 1 i køkkenet og 1 i bryggerset, hvor der både var ovn og hvælvet maltkølle. På nordhuset var der 3 dobbelte skorstene.

Husene skulle nu gøres færdige af snedker, smed og glarmester. Snedkeren var en hjemlig håndværker fra Skjern; i lighed med Christen Tømmermand og Christen Murmester hed han *Christen Snedker*. Han lagde lofter, beklædte gavlene, han gjorde 40 store vindueskarme af eg til 4 vinduer i hver karm og 26 små karme af fyr. Desuden lavede han alle dørene, og de var meget forskellige. Til fruerstuen var der to udskårne døre, mens jordkælderens og fangetårnet fik svære egedøre, bryggerset havde en stor dobbelt dør, mens alle andre døre i slottet var lige store og slette døre d.v.s. uden fyldinger. Foruden alt dette lavede Christen Snedker noget nødvendigt indbo, som hørte slottet til: 6 borde af fyr, 1 lang dobbelt svenskive og 2 egeborde til borgestuen. Fruerstuen forsynedes med et panelværk på 10 alen. Der blev lavet 7 senge, hvoraf den ene af egetræ nok også hørte til i den fine afdeling i gården. Desuden lavedes 6 små bænkesenge, 6 skamler, 2 lange bagestole og 6 små eskestole.

Smedene, som lavede beslag, hængsler, stænger og låse, var også stedlige folk, idet slottets egen smed, *Hans Klejnsmed*, kunne lave låse, hængsler og vindfløj; mens *Boe Smed* i Albæk satte jernstænger i skorstenene, smedede store spiger, beslog hjulbøre og brøndspande, gjorde en jernlænke på 38 alen til brønden, satte jernstænger for vinduerne og svære kroge og beslag for dørene til kælderens og fangehuset.

Som stenpikker og brolægger brugtes *Peder Mikkelsen* i Strellof, som lagde stenbro over hele borgegården samt

gulv i jordkælderens, bryggerset, stegerset og borgetsuen. Fra Varde hentede man glarmester *Johan Ambredsen*, som gjorde arbejde for ialt 97 daler, mens *Laur's Maler* fra Viborg fik 4 daler for at forgyldte slottets vindfløj.

Den nye borgegård stod nu færdig i foråret 1623; en bindingsværks mur med murede tavl skilte den fra staldgården, og kun gennem porten i denne mur eller plankeværk, som den også kaldtes, var der adgang til slotsgården, da alle vinduer ud mod marken var forsynet med jernstænger.

I staldgården opførtes i 1623 en ny stald til herskabets heste; den var på 24 fag. Her var ridestald til 13 heste og gæstestald til 8 heste; gennem huset gik en port, der selvfølgelig kunne lukkes med en dobbelt portdør forsynet med en låge. Desuden var der et portkammer, et fiskerhus samt et kammer til opbevaring af kgl. majestæts smør. Staldgården lukkedes mod nord og syd af plankeværker, der senere delvis blev forsynet med halvtag for at bruges som vognskjul og andet.

Stalden var som borgegårdens huse forsynet med tegltag, men der var ikke noget loft i huset, man har her nøjedes med at lægge stænger, som måske har været dækket med hedetørv eller blot med hø og halm.

Nu var gården egentlig færdig; men alligevel træffer vi i 1624 håndværkere ifærd med at lægge gulve af mursten i gæstekamrene og i skriverstuen og andre kamre i det nordre hus. Der blev også dette år muret en hvælvet kælder i jordkælderens til at »forvare øl udi«, og fængslet blev fornyet. Hans Klejnsmed er nu flyttet til Snebjerg, men har atter en del arbejde, og Boe Smed, som nu har slotsmedjen, laver det grove smedearbejde. Christen Snedker i Hie er ligeledes i arbejde.

Den nye gård led imidlertid stor skade af »den storm og forfærdelig uvederlig, som skete den 25. november« 1624. Alle tre huse på borgegården var »ganske meget brækket og tagstenene nedblæst af dem, så lofterne derover siden er bleven meget forrådet og fordærvet af sne og regn, så

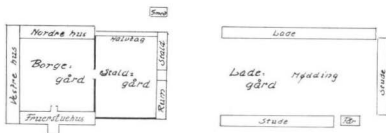
der ikke kunne lægges korn på.« Stalden og plankemurene er også meget bygfældige for tagsten og mursten, og på det vestlige hus i ladegården har stormen væltet den ene gavl. Sådan melder et syn over gården, der er taget i foråret 1625.⁴⁾

Det er klart, at så måtte der igen hentes materialer til reparationen, og mange håndværkere kom i arbejde.

I årene 1627—29 huserede Wallensteins tropper på slottet, der blev indtaget den 14. oktober 1627, en løverdag mod aften, af en »lyttenant med sig medhavende ryttere«. De gjorde her et rigt bytte, og de soldater, som siden holdt til på gården, ødelagde af et godt hjerte alt, hvad der med nemhed kunne ødelægges. En og anden fra omegnen så også lejlighed til at fjerne sten og træværk. Slottet var ilde medhandlet; men det kunne repareres. Der trængtes dog til et helt nyt fæhus i ladegården på 24 fag. Bønderne i Hammerum og Bølling herreder skulle til dette levere langhalm til tag, 3 travrer af en hel gård, 1,5 af en halv gård og det samme af et bol. Ligeledes måtte både den store og den lille laksegård, som slottet havde i åen, sættes helt om, da næsten alt tømmeret var forsvunden.

I året 1637 gav kongen tilladelse til at bygge et nyt fængsel, da der ikke findes så stærkt et fængsel ved slottet, at en tyv eller skælm kan forvares sikkert. Man fik dog først fangetårnet fornyet i 1639, da det blev muret dels af kampesten og dels af mursten. En luge i døren blev forsynet med sprinkelværk af jern, ligesom der var svære stænger for vinduet.

Omtrent samtidig blev der sat en ny studestald på 22 bindinger, og en lade på 14 fag eller 7 gulve blev flyttet fra Bisgård i Holstebro og opstillet i den nordre side af ladegården. Kongen havde nemlig på den tid bevilget Holstebro by, at den måtte nyde Bisgård for en årlig afgift under byens frihed. Der var så ikke brug for laden der, da man bortfæstede Bisgårds jorder. Det nye øksenhus eller studestalden lå nok sydligst i ladegården. Det havde en grund-

Plan over Lundenæs slot efter at borgegården i 1622-23 blev flyttet op til ladegården. I hovedsagen beholdt gårdkomplekset denne plan i de følgende to hundrede år. Enkeltheder i planen er usikre, f. eks. ved man ikke, hvor smedjen lå, man kender heller ikke ladegårdens afstand fra staldgården.

vold af kampesten; mod syd, hvor jordsmonnet hældede, var denne grundvold på sine steder indtil halvfemte alen høj. Det tiloversblevne tømmer fra den nedtagne studestald brugtes til et fæhus.

Det er sidste gang, der i lensregnskaberne tales om opbygning af nye huse, så formodningerne om, at slottet i 1644 blev skudt i brand af svenskerne under Torstenssonkrigen, må sikkert bero på mundtlige overleveringer i tilknytning til noget, man mente var svenske skanser. Det fuldstændig ubefæstede slot kunne med største lethed besættes af en mindre fjendtlig afdeling som i 1627. Det er selvfølgelig bleven plyndret både under denne besættelse som under svenskekrigen; men enkeltheder kendes ikke.

Den 1. maj 1652 fik slottet en ny lensmand, hr. *Peder Redtz* til Tygestrup, og ved hans overtagelse af lenet blev slottet synet af Gunde Rostrup og Christen Lange. Det lå da, som vi har set det blive bygget, og vi skal kort gennemgå synet for at se indretningen nu hen mod lenstidens slutning.

Borgegården. *Fruerstuehuset* havde følgende rum fra øst: *Fruerstuen* med skorsten og 11 karm vinduer, gulvet bestod af teglsten. *Fruens kammer* var i kvisten ud mod syd, hvor der også var to små kamre. Næst fruerstuen lå *fredestuen*, det var en ret stor stue med skorsten og murstensgulv. Så følger et lille kammer, der kaldes *lensman-*

dens kammer. Det har formodentlig været soveværelse og havde adgang til en »hemmelighed«, som er vel ved magt og med jernstænger for vinduet. Så var der afskilt en særlig forstue ind til *jomfruernes kammer* og *fadeburet*. Jomfruernes kammer havde som også fruens kammer i kvisten sin aparte »hemmelighed«. I fadeburet var der gulv af fjæl. Ved fruerstuen og lensmandens kammer var der en særlig forstue, og uden for denne stod den lille kvist med trappe op til loftet og vindfløj på gavlspidsen. Kælderen var delt i fire rum, hvoraf de to var lensmandens egne, og af dem var et indrettet som vinkælder; så var der en saltkælder med fire store salttruge og en svendekælder, formodentlig til øl, den havde et lille rum afskilt med to store melbinger.

Det vestlige hus havde mod syd tre *gæstekamre* med to skorstene og to »hemmeligheder«. Dernæst kom rustkammeret, hvor lensmandens våben og rideudstyr har haft sin plads; det var forsynet med en skorsten. Så følger *køkkenet*, hvori der er afskilt et lidet kammer, og til sidst *bryggerset* med ovn og maltkølle.

Det nordlige hus havde i vestenden i tilknytning til bryggerset et *mælkehus* med skorsten og et *mælkekammer* med kakkellovn af potter; inden for dette igen et lille kammer. Så kommer *skolen* med sin egen forstue og et lille kammer indenfor med »hemmelighed«. Dernæst følger *ridefogedens kammer*, der ligeledes har et lille kammer med adgang til »hemmelighed«. Borgestuen ligger op til ridefogedens kammer og er som dette og skolen forsynet med en skorsten. Det samme er tilfældet med *skriverstuen*. Den har forstue, og *skriveres kammer* med et »liden kammer«, der har adgang til »hemmelighed«, har forbindelse med den. Der er også her et kammer, som kaldes *underskriverens kammer*.

Staldgården har egentlig kun det ene hus, som kaldes ridestalden og er 24 fag, det ligger i nord og syd og er forsynet med en port, hvorigennem man færdes på vej til stald-

gården og borgegården. De tre andre gårdfløje er plankeværker; det nordligste dog omdannet til halvtag.

Ladegården har mod nord en meget stor lade på 42 fag med udskud på nordsiden. Igennem den går to porte. Øst i gården lå et øksenhus på 21 fag og mod syd nok et øksenhus på 31 samt et fårehus på 5 fag.

Alle huse i ladegården var stråtakte bindingsværkshuse og udmurede med sten, undtagen fårehuset og østsiden af det østre øksenhus, der havde lerklinede vægge. Uden for gården lå smedjen.

Dersom man har lyst til at få et lille indblik i, hvorledes slottet var besat med inventar, kan man læse i årbogen for 1943, s. 20 ff., hvor A. Sørensen har gengivet en liste fra 1651 over inventar efter lensmanden Palle Rosenkrans. Med lidt fantasi kan man nok ved hjælp af denne liste forestille sig, hvorledes i alt fald nogle af rummene har været gjort beboelige, ligesom man får et indblik i, hvorledes gården var besat med dyr, og hvilket oplag der var af korn, samt i gårdens bestand af vogne, brugsgenstande, våben og hestetilbehør.

Sådan har vi lov til at tænke os, at gården så ud, da den blev solgt i 1661, og det er morsomt nok, at der fra en langt senere tid findes oplysning om Lundenæsgård, som viser, at gårdplanen også blev bevaret i de følgende halvandet hundrede år med nogle få forandringer. I 1811 blev der foretaget syn på gården,⁵⁾ og her fortælles, at det store våningshus nu ligger som vestfløj og tillige med sydfløjen nu er grundmurede bygninger; men det nordre fløjhus er egebindingsværk. Dette sidste hus kunne egentlig godt være meget gammelt og stamme helt fra lenstiden. Øst for disse huse lå nogle halvtage og tørvehuse, og som afslutning af de sammenlagte gårde, borgegård og staldgård, lå tvende stald- og porthuse. Derefter kommer en trefløjet ladegård med laden liggende mod nord. Det østre øksenhus var nu grundmur, mens de to andre huse helt eller for ladens vedkommende delvis var bindingsværk af eg og sandsynligvis

meget gamle. Vest for laden var nu bygget et særligt port-
hus og nogle mindre bygninger.

Laksegården

Fra gammel tid var der ved slottet en laksegård i åen, i 1600-tallet nævnes endog to, hvoraf den store vel har været sat i Skjernå og den mindre i Ommeå. Hvis ikke der ved den lille laksegård tænkes på en gammel laksegård, som kong Hans i 1505 gav bisp Iver Munk lov til at sætte oven for slottets laksegård.⁹⁾ Kongen hævdede nemlig al ret til laksefiskeri fra Lundenæs og ud til fjorden. Men på den tid ejede biskoppen i Ribe Lønborggård, og der havde ved denne gård været drevet fiskeri både med våd og i en fiskegård, hvilket var til fortræd for fiskeriet til Lundenæs. Bispem måtte dog frafalde fiskeretten både for sig og sine efterfølgere, så han ikke måtte fiske mellem kronens fiskegård og fjorden hverken i åen eller i de *høllesteder*, som ligger neden for Lønborggård. Til gengæld måtte han så prøve at tage nogle af de laks, der sprang over kongens laksegård.

Skønt laksefiskeriet tilsyneladende ikke var særlig stort, havde slottet som regel en fisker, som passede det, foruden at han selvfølgelig også tog andre fisk i åen til slottets husholdning; men kun laksefiskeriet havde så stor betydning, at det altid var undergivet bestemmelser i lensbrevene. Fangsten af laks lå omkring 40 stk. årlig, men varierede stærkt fra år til år. Fangsten solgtes vist i almindelighed i små portioner til forskellige aftagere. Prisen var selvfølgelig noget forskellig efter fiskens størrelse, 3,5 mark var en almindelig pris; men de kunne også gå op til over en daler stykket. I foråret 1620 købte birkedommeren i Skjern birk Erik Skriver i Ganer 2 laks, Enevold i Albæk 1, Peder Graversen i Ganer 3, Giøde Jespersen 1, præsten hr. Mogens i Skjern 1, Oluf Skræder i Old 1, Christen Madsen i Haelby, Stauning 1, jomfru Mergrete på Donslund 6, Ras Ibsen i Slumstrup 11, fru Anne Grubbe på Jullingsholm 3, Jens

Rasmussen i Ribe 3, Niels Knudsen i Vejle 4 og Bertel Thomsen i Lending fik 7; han var formodentlig handelsmand. Det pågældende år var særlig godt og gav 54 fisk.

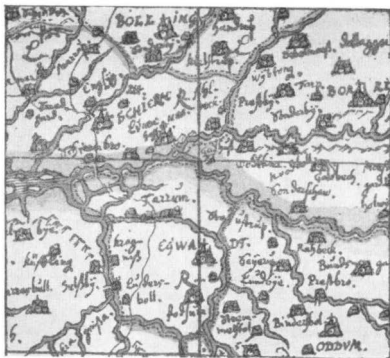
Der var af og til større reparationer på laksegårdene; det var således tilfældet efter besættelsen i 1627—29, da tømmeret var »mesten del ganske bortstollen — udi fjerndernes tid«.

Skjernbro

Broens ælde kendes ikke; men at den blev bygget allerede i middelalderen synes sikkert nok. Forstassistent Emil Bloch i Dejbjerg skrev i årbogen 1940 i artiklen »Gamle vestjyske Veje« på side 67 f. om Skjernbroes historie. Her skal gives nogle træk fra lenstiden i 1600-tallet. Den var trods de mange reparationer en ret god indtægtskilde, idet bromanden hvert år måtte betale 100 daler til slottet. Sådan var det med *Thomas Bromand* i 1599; han afstod bestillingen og gården 1617 til *Oluf Simonsen*, der måtte betale 52 daler i indfæstning. Til gengæld fik han eftergivet brotolden for et år efter Torstensons besættelse af Jylland. Hvor længe Oluf var bromand, vides ikke, men hans efterfølger har nok været den *Christen Andersen*, der afstod broen og den tilhørende gård i 1635 til *Christen Jensen*.

Landgilden eller brotolden skulle i det væsentlige være til broens eller broernes vedligeholdelse. Om den kunne slå til, kan ikke siges; men der var mange udgifter til broerne. De stormfloder, som gik ind fra den åbne fjord, rev og sled i broværket, og sliddet fra vognhjul og hestehove gjorde sit til, at der ofte skulle ofres penge til reparationer.

For den store bro var der en port, hvorved brotolden blev opkrævet. Den var lavet af sprinkelværk, for at ikke stormen skulle være for hård ved den. I 1626—27 gjorde snedker Christen Jensen i Ulstof en helt ny port for 8 daler, men allerede tre år senere arbejdede Niels Vesterby fra Borris på porten såvel som på rækværkerne og andet,

Udsnit af Johannes Meijers atlas fra midten af 1600-tallet. Omtrent midt på kortbilledet findes Lundenæs, til venstre ses Skjernbro og vejføringen over åen og engene.

da broen var meget fordærvet, så man ikke ret vel kunne komme sikkert over. Boe Smed satte også et par store hængsler på porten, der var gjort til at falde »til både sider«. Broen var dengang gammel, og lensmanden klager over, at den »altid vil hjælpes, om nogen skal komme over«, og der må endelig med det første lægges en ny bro. I 1631 havde floden slået et hold *leider* bort, og det reparerede man med en skibsmast, der stammede fra en stranding, men blev købt hos Niels Nielsen i Obling.

Kongen gav da i 1632 tilladelse til at sætte en ny bro, hvortil egetømmeret kunne hentes i skovene ved Silkeborg.⁷⁾ Der skulle til broen bruges 25 brohamre. Der må altså have været 24 brofag. På hamrene blev lagt 4 gangleder, hver på 200 alen, som må være broens længde. Brohamrene

var en halv alen i kanten, og lederne har vel været af noget lignende dimensioner. Som brodække brugtes 250 egebul, der hver var tre kvarter brede og et kvarter tykke; de var vistnok otte alen lange. I hamrenes ender var nedhugget opstandere, der støttedes af stridbånd uden for opstanderne. Denne nye bro blev hugget af Christen Tømmermand fra Viborg; men som vi ser, er det kun broens overtømmer, der blev fornyet. Bropillerne, der selvfølgelig var eg af endnu større tykkelse end hamrene, må have stået godt. Det gamle tømmer brugte man til reparation af de to mindre broer.

Den 19.-20. oktober 1635 rasede imidlertid en stor storm og vandflod ind over de flade enge, og det kunne selv den nye bro ikke holde til. Tre Skjernborgere, Giøde Jespersen og Clemen Madsen i Vesterånum og Mads Nielsen i Østerånum, syner broen efter stormfloden og melder, at vandet har taget »en halv hundrede og otte store egebuller, somme fem kvarter brede, nogle en alen og somme mindre. Nok tvende store egebjælker, hver 16 alen lange, og tømmerværk, hvis beholden var på broen, det var skilt og brækket fra hinanden.« På de to broer i Tarm kær, der var henholdsvis 4 og 5 »holde lange«, var alt overtømmeret borte uden alene nogle hamre, som stod igen, og alt det afrevne tømmer var »slet udflødt og bortskyllet af fornævnte havflod.«

Den søndre bro var vistnok stærkest medtaget og blev dårligst repareret. I de følgende år ses den derfor igen under behandling af Niels Vesterby fra Borris. 1738 blev der ligeledes af Erik Snedker i Sinding og Boe Smed i Vrå lavet en helt ny broport »for kgl. majestæts toldsted og hærstræde.«

Ved Mortensdags tider 1638 rasede igen en svær storm, som gjorde en del skade på slottet, men broerne led dog ingen overlast; derimod tog en vandflod i foråret 1640 meget tømmer fra alle tre broer, så de måtte gæes grundigt efter. Det oplyses her, at den mellemste bro er 30 alen og den søndre 17 alen lang, og året efter har isbrod og vand-

flod »ganske sønderkørt og brækket« fjælene på den mellemste bro.

Til alle disse broreparationer behøvede man foruden håndværkere hjælp fra lenets bønder til tømmeragen og til medhjælp ved arbejdet; men også vejen til broen, kgl. majestæts hærstræde, krævede meget arbejde især på Tarm kær. Bønderne i Egvad sogn klager i 1643 til kong Christian IV over, at de dagligt har arbejde og umage med Tarm kærs reparation, og beder, om ikke kronens bønder i Lønborg birk må være dem behjælpelig, både når Tarm kær findes brøstfældig og med at gøre rejser, når rigsrådets og kongens bud kommer forbi; og lensmanden får bud om at befale Lønborg mænd, at de sammen med andre Nørherreds mænd skal »fly på Tarm kær«, når det er nødvendigt. Ligeledes skal de gøre nødvendige ægter, og er de modvillige, skal de tiltales og straffes. Lønborggård eller Lønborg Bisgård, som den kaldtes, var på den tid ikke længere noget selvstændigt len, gården var forpagtet til Hartvig Sass, og godset sorterede under Lundenæs len. Derfor må bønderne i Lønborg gå ind i lensbøndernes ægt og arbejde.

LENSMÆNDENE PÅ SLOTTET

Der kendes en række lensmænd helt fra kong Hans' tid. Indtil 1599 var de som regel panthavere i slottet, hvilket vil sige, at de før deres tiltrædelse måtte låne kongerne en klækkelig sum penge. I og for sig kunne dette være en helt god ordning for kongen, da lånet vel kunne ses som en slags garantisum for god forvaltning af lenet i alle måder, for det dækkede vist sjældent alle kongelige indtægter af lenet. Kongen havde altså gennem den indbetalte sum et vist hold på lensmanden, en garanti for, at der blev gjort klar indbetaling på den afgift, der skulle svares af lenet. Alligevel afløser kongen pantet ved slutningen af 1500-tallet, så lensmændene siden den tid ikke indbetalte nogen pantesum.

Erik Krabbe.

(Det kongelige Biblioteks billedsamling)

Ved hjælp af Kr. Erslevs bøger »Danmarks len og lensmænd 1513—96« og »Danmarks-Norges len og lensmænd 1596—1660« kan vi fremstille hele rækken af lensmænd på Lundenæs fra 1513, og ud fra lensregnskaberne og »Kancelliets brevbøger« kan stilling og vilkår for nogle af dem nærmere belyses.

Ejler Bryske (1506—23 og 1525—29). Han havde slottet med Bølling, Ginding, Hjerm og Hammerum herreder for en afgift på 200 mark og 30 gylden for borgeleje. Skønt han i 1515 fik lenet for livstid, blev det ham frataget i 1523, da de jyske stormænd afsatte Christian II. Ejler Bryske var nemlig en af kongens tro mænd, og skønt han af kong Frederik I i 1525 igen blev indsat som lensmand, vedblev han at stå i forbindelse med den fordrevne konge og skal gentagne gange have tilbudt ham at rejse en bondehær i Jylland, hvis kongen ville komme til landet.⁸⁾ I 1523—25 havde han Næsbyhoved len på Fyn, hvor Peder Ebbesen Galt i denne tid var sat fra lenet. Ejler Bryske døde 1529.

Predbjørn Podebusk til Vosborg (1523—25). Han var en af Christian II's argeste modstandere, skønt han i hele denne konges tid sad som lensmand på Riberhus. I reformationsåret blev han flyttet til Tranekær len, måske fordi han var modstander af den lutherske bevægelse. Han var sikkert en dygtig administrator, men samtidig var han en gridsk og rethaverisk herre.

Peder Ebbesen Galt (1529—49). Han fik lenet mod en pantenum, der blev overflyttet fra Næsbyhoved.

Erik Krabbe (1549—64). Af hans forleningsbrev, der gælder fra 1. maj 1549,⁹⁾ ser man, at han havde lenet på regnskab og fik løn eller genant af lenet. Før at se, hvor meget en lensmand fik for sit hverv på den tid, vil vi standse lidt ved dette lensbrev. Erik Krabbe var rigsråd, altså en af rigets gode mænd, han kunne ikke påtage sig lenet for lidt eller intet.

Han skal til sig og sine tjenere og til at bygge slottet med årlig have:

- 6 læster¹⁰⁾ 17 ørte rug og mel
- 9 læster byg mindre 1 ørte
- 1 læst 3 ørte 1 skp. havre
- 1 læst 1½ td. smør
- 1 tønne 24 stob honning.

59 får, 44 lam, 85 gæs, 170 høns, 57 skovsvin, 121 skov-

vogne, 126 fødenød, $5\frac{3}{4}$ fede køer, 45 mark 10 albo i penge, 56 hestes gæsteri (omsat i havre) og al avl til gården. Foruden disse poster skal han have den fjerde part af alle uvisse indkomster, som var retsbøder, gårdfæstning, laksefiskeri, engleje og bådpenge.

De mange poster af naturalier er ikke lette at vurdere. Jeg har omsat det til ca. 1000 td. rug; men tallet er ikke helt sikkert. I vore penge er det omkring 40.000 kr. Desuden havde lensmanden Lundenæs ladegård, som udelukkende dreves af hovbønderne, når kvægpasningen fraregnes. Dog skulle lensmanden hvert år fede 40 stude, der skulle udtages gennem bøder og gårdfæstning og leveres til kongen, hvor han forlangte det.

Ligeledes skulle han tjene kongen med rustede heste og glavind og 2 skytter eller selv ottende til søs. Var det inden for landets grænser, skulle han selv koste krigsfolkene; uden for landet var det på kongens kost.

Det hedder sig også, at han skal bygge på slottet; men dette udtryk betyder nok, at han skal vedligeholde bygningerne. Med alt dette skal han lade sig nøje, og hvad anden indkomst, der er i lenet, skal han gøre regnskab for, og intet antegne os i nogen måde inden eller uden lenet, eller hvor han rejser til herredag eller andensteds,« siger kongens brev.

Erik Krabbe syntes dog, at det var lovlig lidt, og fire år senere fik han sin genant sat lidt op.¹¹⁾ I begge breve står, at han skal underholde kongens stod og besørge det med gode og store heste; men han må selv beholde halvdelen af opføddingerne mod at holde også dem, der tilfalder kongen, på eget foder.

Til tider kneb det for Erik Krabbe som for andre lensmænd at få sit regnebrædt gjort op i tilbørlig tid. I efteråret 1557 har han således tilskrevet kongen,¹²⁾ at han på grund af skrøbelighed og anden lejlighed har opholdt sig på Sjælland i nogen tid og her »fortæret og betalt sin gæld« med den landgilde, han havde her, og som han plejede at yde

på Københavns slot for afgiften af Lundenæs len.« I den anledning beder han om et års henstand med lenets afgifter. Kongen tilbyder da at eftergive ham 1000 daler, når han så vil møde med regnskab for dette og forrige år, og rentemesteren har overlagt, hvad der tilkommer kongen. I 1563 får han tilhold om at lade sig mønstre med sine krigsfolk og siden holde deres rustning og værge til stede. Samme år¹³⁾ får han Lundenæs len i pant for 87 lod ungersk guld, 55¹/₂ lod møntet ungersk guld, 36 lod 1 kvintin mindre russisk guld, 232 rhinske gylden, 650 lod sølv og 2401 daler, han har lånt kongen; men allerede samme år får han et kongeligt brev dateret 23. decbr.,¹⁴⁾ at kongen ser sig nødsaget til at pantsætte nogle slotte for at få penge til krigsfolkene, og han kan få 10.000 Joachimsdaler på Lundenæs. Hvis hr. Erik kan skaffe den sum ud over det allerede lånte, ser han helst, at han beholder slottet. Svar udbedes med budet!

Det kunne eller ville Erik Krabbe ikke; han var formodentlig syg, da han fik brevet; han døde i en af de første måneder af 1564, og *Oluf Munk* på Tviskloster tilbyder da at indløse slottet. Han får også betalt 5000 daler til rentekammeret; men det blev

Niels Lange (1564—85) lensmand på Riberhus, der kom til at sidde med lenet, idet han indbetalte 17.258 dl.,¹⁵⁾ så *Oluf Munk* blev udløst, og samme år får Erik Krabbes enke *Margrethe Rewentlow* befaling til at udlevere ham alle de lenet tilhørende registre, breve og jordebøger. *Niels Lange* døde året efter, og hans enke fru *Abbild Skeel* måtte nu forhøje pantet med 4000 daler, da hendes afdøde mand havde lovet dette. Egentlig var det kongens mening, at slottet nu skulle være givet til *Hennichen von Hagen*; men siger kongen eller rentemesteren, »han er fast uendelig at forhandle med,« så fru *Abbild* må beholde lenet, hvis hun forhøjer pantet med 8000 daler; så kan man jo sige til v. *Hagen*, at fru *Abbild* vil have 25.000 daler for at afstå Lundenæs, og han har kun 20.000; sådan er det vist bleven ordnet. Fru *Abbild Skeel* blev, og nogle år senere går hun ind på at

kvitte 10.000 daler for at beholde Lundenæs på livstid. En adelsdame kunne altså meget godt på den tid sidde som kongelig lensmand, når hun havde penge nok.

Hans Lange til Brejninggård (1585-99). Han er vistnok søn af Niels Lange. Han får lov til at indløse Lundenæs len fra sine medarvinger¹⁶⁾ for 20.000 gamle daler samt betale de 3511 daler, som pantessummen er højere end de 20.000 daler. Han overtog lenet 1. maj. Selv kunne han ikke udrede alle pengene, men Jørgen Rosenkrans skød 1500 daler ind, som han af kongen fik lov at overføre fra sit pant i Kallø len, på de betingelser, at disse 1500 daler skal kvittes, om kongen vil indløse lenet. Senere fik Hans Lange kronens part af korntienden, kvægtienden samt kirke- og præstegæsteri i alle de herreder, der hørte til lenet for 1 dl. af hver tønde rug og byg og 1 ort af hver tønde havre; for hans ulejlighed må han beholde kvægtienden og den øvrige gejstlige afgift, hvis det ikke er korn, af hvilket han dog for sine udgifter må beholde for 60 daler. De steder, hvor tienderne er givet som livsbreve eller til skoler, hospitaler, til bisp, provst eller præst, skal dette respekteres. Desuden fik han for Nørvangs herred alt det gods, der var tilskiftet lenet, siden han fik pantet.¹⁷⁾

I 1599 får Hans Lange besked om, at kongen nu vil indløse lenet, så han må indrette sig på at levere det fra sig.¹⁸⁾ Kort tid efter giver kongen Lenet til *Frederik Rosenkrans* til Rosenvold ved lensbrev af 27. marts 1599 til overtagelse 1. maj. Denne mand fik imidlertid ikke lenet, idet han blev indviklet i en meget delikat affære med en af dronningens jomfruer, Rigborg Brochenhus, som han besvangrede, mens de begge var ved hoffet.

Kort tid efter, at Fr. Rosenkrans var kommet for at overtage lenet, flygtede han; men både han og Rigborg Brochenhus blev anklaget for herredagen. Hvad hans dom blev, kender jeg ikke; men kongen var rasende over det skete. Rigborg, der et par år før var kommet til hoffet som opvartende dame hos frk. Anne Cathrine, markgrevinde af Branden-

borg, i hendes jomfrukammer, sammen med ni andre unge adelsdamer, var datter af lensmand Laurids Brochenhus og Karen Skram på Nyborg slot. Hun blev forvist til Brangstrup på Fyn, som hendes fader ejede. I 1608 søgte moderen på dronning Sophias forbøn at få fangenskabets mildnet, idet hun bad kongen tillade, at Rigborg besøgte sognekirken, når der holdtes prædiken. Dette gik kongen allernådigst med til; men så måtte hun heller ikke komme på forbudte steder. Otte år senere spørger fru Karen Skram, hvor kongen vil, at hendes datter skal være, når hun selv er død. Dertil svarer kongen, at så må hun bo i Odense eller i Nybølle by, men ikke drage videre derfra end til sin sognekirke. Stakkels Rigborg! Det var en anden skæbne end at være slotsfrue på Lundenæs og Rosenvold.

Birger Trolle til Troldholm (1599-1602). Normalt tiltrådte lensmændene 1. maj, da regnskaberne for lenet gik fra den dato. Sædetiden begyndte nok så sent som nu. Forleningsbrevet blev udstedt 3. september, men gjaldt fra den 27. juni. Der er nu ingen pant. Lensmanden skal svare 600 daler i afgift og have $\frac{1}{10}$ af de uvisse indkomster og $\frac{1}{2}$ af laksene. Desuden skal han kun tjene med »3 gerust heste«, *Preben Bild* (1602—03).

Ulrich Sandberg til Kveldstrup (1603-37). I ham fik lenet en mand for mange år. Afgift 600 dl., han fik halvdel af laks og tiendedelen af det uvisse. De øksne, han får ind i sagefald og indfæstning, skal han selv føre til Københavns slot. Desuden skal han tjene med fire gerust heste. Endnu i 1606 har han ikke fået lenets breve i værge; de henstår i en gammel kiste i Skjern kirke, hvor de ikke er forvaret tilbørlig. Sandberg var en tid kongens rentemester, men blev i 1612 fritaget for dette hverv, så han kunne blive hjemme i lenet og føre tilsyn med dette.¹⁹⁾

I efteråret 1627 kom Wallensteins soldater og tog slottet i besiddelse. Ulrich Sandberg var da rejst til »hans fyrstelige nåde, prinsen,« som opholdt sig i Thisted, og han kom ikke hjem til lenet, før tyskerne var borte i september må-

ned to år senere, og da så alting sørgeligt ud, slottet var øde og plyndret. Den 12. november stod Ulrich Sandberg i egen person på Skjern birketing og fik et tingsvidne fra 24 dannemænd, »som bygger og bor ved Lundenæs«, og som svor ved ed og oprakt finger, at det var dem fuld vitterligt, at fjenden tog slottet en løverdag den 14. oktober 1627, »og da straks blev af dem taget alt hr. Ulrich Sandbergs efterladende gods: hest, hopper, øksen, fæ, korn og alt andet, der fandtes, både på slottet og i ladegorden så vel som 12 tønder smør og alle de tiendelam, som den sommer var indkrævet.«²⁰⁾

På slottet var plyndringen gennemført til det yderste; men også ude i lenet så det jammerligt og elendigt ud. Da man begyndte at gøre slottet beboeligt igen, måtte lensmanden sørge for, at bønderne, der gjorde ægt og arbejde, og som nu havde mere arbejde end normalt, kunne få et måltid mad. Det beløb sig til 8½ td. rug, 5 td. malt, 5 skp. humle, 1½ td. smør, 3 td. gråsey og ½ td. 1 fdk. sild. Det var brød, øl og fisk til mange hundrede måltider.

Om det også var på grund af de dårlige tider, at lensmanden 1630 førte en Københavns-rejse på lenets regnskab, er vel tænkeligt; men han havde dog også en sag for kongen at føre på herredagen. Hr. Ulrich Sandberg kørte i sin egen vogn forspændt med tre heste, han havde både ridefoged, dreng og kusk med. Rejsen varede fra 19. maj til 2. august. Da de kom til Odense, fik ridefogeden sin egen vogn at køre i. Rejseomkostningerne var på 245½ rdl. 1 slet mark. Det var vel en temmelig stor sum; men det lange ophold i hovedstaden slugte mange penge; selve rejsen kom ikke op på mere end 66 rdl. Samme år var skriveren i København med lensregnskabet for 1629—30 og tre skattemandtal. Det tog kun 6 uger og kostede 36 rdl. Omsat i vore penge ville disse summer dog blive ret store. Det var dyrt at rejse. Rejserne skulle da også i almindelighed afholdes af lensmanden. Rentekammeret gjorde derfor vrøvl, og skønt det fra lenets side fremhæves, at Ulrich Sandberg havde en sag at

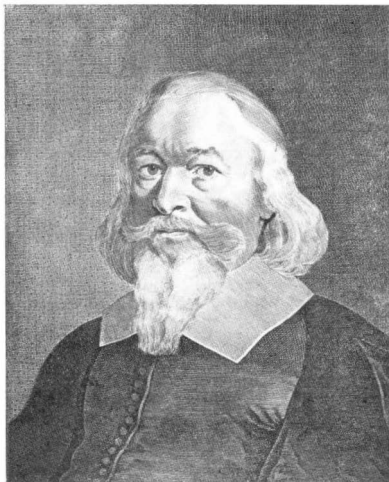
føre, som ikke gjaldt lenets sædvanlige gods, men Bisgård i Holstebro, som var givet til kongen og da også blev lagt til lenet — ganske vist uden foreløbig at gå ind i slottets gamle jordebog — så måtte han selv betale de to rejser. Mad og øl til bønderne fik han ej heller lov at trække fra på sit regnskab.

Det kan synes mærkeligt at tale om regnskab, da Sandberg havde lenet mod en bestemt afgift; men vi må huske på, at der var flere ting, som der skulle gøres regnskab for: Laks, gejstlige afgifter, retsbøder, der kaldtes sagefald, indfæstning af gårde, og dertil kom, at tilskiftet gods ikke uden videre blev indført i slottets hovedjordebog, og afgang af gods blev også ført for sig selv i jordebogen. Det skulle regnes til udgift ligesom byggeudgifter og udgifter ved retsvæsenets opretholdelse og meget andet.

I 1635²¹⁾ blev Lønborggård len bortforpagtet til Hartvig Sass, der skulle gøre lensmanden på Lundenæs regnskab for alle uvisse indtægter og levere alle afgifter til Lundenæs lens kontor. Det gav en hel del arbejde og meget vrøvl, da forpagteren tilsyneladende havde ondt ved at omgås både bønderne og lensmanden.

Ulrich Sandberg døde 1636, og hans enke *Anne Gyldenstjerne* får så besked om, at *Iver Vind* til Nørholm skal have lenet næste år til maj, hvorfor hun må gøre klart regnskab og aflevere Lundenæs til ham. Nogle gårde på Mols skal afleveres til Jørgen Krag til Endrup. Det drejede sig om otte gårde på Helgenæs, som Ulrich Sandberg havde været forlenet med, men som ikke hørte til Lundenæs len.

Der var mange vanskeligheder for Anne Gyldenstjerne og hendes børn med at få lenet afviklet. Der var ikke gjort helt klart regnskab de sidste tre år. I lensregnskabet for 1636-37 ligger en særlig opgørelse for disse år samt tilskrivning af renter for resterende summer. Afgifterne for lenet i fire år var tilsammen 9032 rdl., hvoraf arvingerne efterhånden indtil 1640 indbetalte alt det resterende samt renterne 218 rdl.

Erik Juul.

(Det kongelige Biblioteks billedsamling)

Ulrich Sandberg og Anne Gyldenstjerne havde en søn, der var falden i krigen, da kong Christian IV var i Tyskland. Han hed *Frands Sandberg*. En anden søn var *Henrik Sandberg* til Bøgested i Vendsyssel. Han havde hovedparten af arbejdet med opgørelsen. Af døtre var der *Sophie Sandberg*, som havde været gift med afdøde Enevold Kruse, des-

uden *Margrethe Sandberg* og jomfruerne *Berte* og *Helvig Sandberg*.

Ulrich Sandbergs gård *Kvelstrup* ligger på Mols, så kongens gårde i Helgenæs lå godt for dette gods. Han har vistnok været en human lensmand.

Iver Vind til Nørholm og Torpegård (1637-46). Højt betroet i kongens tjeneste, stor godssamler og driftig godsejer.²²) Han har nok ikke boet på Lundenæs, hvor de beskedne huse i Borgegården ikke på langt nær kunne måle sig med Nørholms anselige bygninger. Han pålægger med kongens samtykke bønderne i lenet at køre hver 4 læs mursten for ham. Det er sikkert kørsler til Nørholm, hvor han byggede en ny hovedbygning.

Erik Juel til Hunsbæk (1646-48). Mens de forrige lensmænd siden 1599 har svaret 600 daler i afgift, får Erik Juel afgiften sat op til 3600 daler.

Palle Rosenkrans til Vesløsgård (1648—52). Afgiften bliver nu igen 600 daler af jordebogens indkomst uden afkortelse for mageskiftegårde, øde gårde, herredsfogeder, delefogeder, tingskrivere og officersgårde eller for møller at reparere. Han skal gøre regnskab for det såkaldte Christen Hansens gods og andet gods, som er lagt under slottet ved mageskifte. Af de uvisse indtægter må han få en tiendedel, af laksene dog halvdelen. Desuden nyder han selvfølgelig avlen af ladegården; men når kongen er på rejse, må lensmanden underholde hans heste en nat, to eller tre. Han skal desuden befordre kongens brevdragere og må ikke tilskrive kongen nogen udgift til fortæring eller resjepenget i dennes ærinde. Han skal have godt tilsyn med kronens jord og ejendom i lenet.

Selv skal han lønne sin foged og skriver og andre folk på slottet, af hvilke ingen må have andre indtægter af lenet end skriveren sin skriverskæppe og fogeden hans tiendepenge.

Han skal tjene kongen med 4 gerust heste og have al gejstlig jurisdiktion og alle gejstlige personer i forsvar, have

indseende med kirkernes indtægter og formuer. Han skal have opsyn med alle veje og broer og særlig optegne alle bøder for overtrædelse af kongens forordninger; desuden må han tage gode kvitteringer for alle udgifter og selv undertegne dem med egen hånd.

Med hensyn til almuen da skal han holde lenets bønder ved »lov, skel og ret« og ikke forurette dem mod loven og jordebogen, »ikke i vort navn købe noget hos almuen uden vort brev. Dersom han gør noget her imod, almuen til besværing, skal han stande os derfor til rette. Vil han købe hos almuen, skal han gøre dem skel og fyldest derfor«.

De fleste af alle disse bestemmelser går igen i de forskellige lensbreve. I de punkter, der siger noget om lensmandens forhold til almuen, er ordene vel som i de fleste bestemmelser rent rutinemæssige, men vi skimter dog bag ordene en for lenet og for landet vigtig ting. Lensmændene måtte som kongens stedfortrædere tage sig i agt for ikke at lade deres private interesser gå forud for kongens, for landets sande vel, der var *lov, skel og ret*.

Palle Rosenkrans døde få år efter overtagelsen af lenet. Han blev begravet i Vesløs kirke. Ved opgørelsen af hans dødsbo (se årbogen 1943, s. 20 ff.) må arvingerne lade opbyde alt gods og løsøre efter ham for at tilfredsstille kreditorerne og i den anledning lade registrere hans efterladte formue på Lundenæs. Arvingerne får dog lov til at beholde lenet til maj 1652. I anledning af lenets overdragelse til eftermanden foretages det syn på gården, som har givet os den eneste samlede beskrivelse over slottets bygninger, vi kender.

Peder Redtz til Tygestrup (1652—57). Hans afgift af lenet er 681 daler af jordebogsindtægterne og 847 daler af stiftets indkomst samt en tiendedel af det uvisse; desuden skal han tjene med 4 rustede heste. Halvdelen af laksene får han også, og hans hustru eller arvinger må nyde »et nådens år« i tilfælde af, at lensmanden dør i embedet. I 1657 var han befalingsmand på Møen. Efter dette år findes ingen

lensregnskaber på grund svenskekrigen, hvis forløb satte punktum for adelens politiske magt og lensvæsenets periode, idet største delen af lensgodserne blev solgt til kongens og rigets kreditorer, og administrationen overgik til amtmændene. Af de to sidste lensmænd har vel kun Erik Krag opholdt sig på Lundenæs, indtil salget af godset fandt sted 1661.

Henning Valkendorf (1657-58).

Erik Krag (1658-).

LENSGODSET

Det jordegods, der hørte under lensmanden, kan i hovedsagen deles i tre dele: gårdens marker og enge, ugedagstjenerne eller det bøndergods, der gør ugentlig hoveri og så alle de kongelige ejendomme spredt ud over hele lenets område. Dertil kommer så kirkegodset og præstegårdene, som kongen hævdede at have herlighedsretten over.

Slottets jorder lå 1599 i et fald norden for ladegården, og deri kunne sås årligt af rug 29 og af byg 14 tønder (smaltønder à 8 skæpper). Dertil kom så et stort engareal.

1. En eng ved *Damsø* norden Skjernå kaldet *Pors*, kan årlig give 50 læs hø.

2. *Gammelloe* norden Skjernå i Ånnum enge 44 læs hø.

3. En eng i Ånnum kaldes *Kierd*, 30 læs hø.

4. *Søndereng* sønden ved Skjernå, 150 læs hø.

5. *Store Haffue* (have) imellem Skjernå og den lille å, 120 læs hø.

6. *Lille Haffue* (have, formodentlig afskilt med grøfter og lave diger) østen derhos, 24 læs hø.

7. En eng liggende sønden Lundenæs ved graven (voldgraven), 8 læs hø.

8. En eng ved slottet kaldes *Faureng*, 100 læs hø.

9. En lille eng ved ladegården kaldes *Kalhøve*, 8 læs hø. Højbjergningen kommer op på 534 læs. Og selv om agerjorden var sandet, så har den store høavl givet foder til mange fedestude, og agrene har fået rigelig gødning fra

den store mødding i ladegården. Kornavlen har sikkert været forholdsvis god.

Det er lenets jordebog, som giver os disse oplysninger. Om fiskeriet siges, at det er laks og undertiden ørreder, der fiskes. Ferske søer, hvor kongen har eneret, findes ikke, men i tre søer har han nogen fiskeret, fordi de ligger ved tre præstegårde, og så nævnes Gjødstrup sø og Sunds sø i Hammerum herred samt Holmgård sø i Hjerm herred; men den sidstnævnte holder sl. Peder Gyldenstjernes arvinger for deres enemærke efter kgl. majsts. skiftebrev. Søen ligger i Borbjerg ved den gård, som omkring 1500 blev gjort til præstegård.

Skov haver kongelig majestæt ingen til Lundenæs, siger lensmand Hans Lange, der har undertegnet denne jordebog. Det kan dog ses af lensregnskabet 1635-36, at der da var skåret tømmer i *Kilsmark skov* i Borbjerg, idet Jep Kristensen i Kilsmark da har fået 2 dl. for selvanden i 4 dage at skære grovtømmer i denne skov til Frøjk mølle; men det er også det eneste vidnesbyrd om egentlig skovhugst i Lundenæs len. Derimod fik Lars Vestesen i Borbjerg 1626 en bøde på over 3 rdl. for »skovfald han bortsolgt havde af Kieldsmark skov.«

Det ser ud til, at byen Øster Ånum i 1637 delvis blev lagt ind under slottet på foranledning af den driftige lensmand Iver Vind, idet han har berettet for kongen, at der ved Lundenæs ligger nogle gårde, huse og bol, hvor der er holdt et meget uskikkeligt levned med sus og dus i lutfærdighed og drukkenskab, og hvorved slottets folk er bleven forlokke og forført. Kongen giver da Iver Vind påbud om, at »afskaffe disse gårde, bol og huse, dog at der ikke afgår kronen noget i dens indkomst.« Det drejer sig i følge jordebogen 1638-39 om 1 gd. i V. Ånum, 3 bol og 2 halvbol i Øster Ånum, der forsvandt til fordel for lensmanden og — moralen. Det sidste må dog ikke tages for højtideligt. Det demoraliserende plejer erfaringsmæssigt at gå den modsatte vej, fra herregården til bondebyen, så den gode lensmand

har nok i den henseende vendt om på årsag og virkning for at få en forønsket tilvækst til hovedgårdens agerjord.

Ugedagsbønderne. I 1624 udgår der et missive til lensmændene med fortegnelse over det antal bønder, der skal udtages til at drive avlen med i hvert len.²⁰⁾ Her står for Lundenæs len opgivet 80 bøndergårde og 15 gadehuse. Lensmændene har jo nok brugt den kongelige ordre; men det fremgår ikke klart af jordebøgerne.

I år 1532 udstedte kong Frederik I et pergamentsbrev,²⁴⁾ hvori han oprettede *Lundenæs birk* eller Skjern birk, som det også kaldes. Og man kan vist gå ud fra, at birket er det område, hvor slottets hoverigørende bønder bor på den tid. Birket omfatter ikke hele Skjern sogn, og de skel, som nævnes i brevet af 1532, var allerede i 1509 hævdet på herredstinget som ret og skel for gårdens tilliggende samt »nogle andre åsteder«. Skellene er i kong Frederiks birkebrev ret uklare for en nutidslæser; men i lenets jordebog af 1599 er ejendommene i birket nævnt for sig selv: Albæk mølle, 2 gårde i Albæk — i Øster Skjern: Moesgård, Moesgård Hussted, 1 bol og gården Dal — i Skjern by 6 gårde. 1 bol og Thames Bromand — i Vester Ånum 4 gårde og 4 bol, i Øster Ånum 13 bol. De to Ånum byer betegnes desuden særligt som »daglige træltjenere for Lundenæs.« Af gårnavne og bynavne i sognet uden for birket kan nævnes: Engsig, Nør Engsig, Marup, Vester Marup, Ganer, Krogsig, Knude. I birkebrevet nævnes som skel mellem birk og sogn en å, der kaldes for *Oldåen*. Det hedder sig i brevet, efter at fiskeriet er omtalt, at skellet går »Oldåen langs op til Bølling mark og så ret markskel mellem Lundenæs og Bølling, Faster og Borris«. Oldåen må være den å, som nu bærer navnet *Kirkeåen*, og så forstår vi, at boede man syd for Oldåen, da hørte man birket til.

Men af birkets gårde og ejendomme skiller jordebogen 1599 de to Ånum-byer ud som slottets daglige træltjenere, og deri kan vi nok skimte en tingenes orden, som er ældre end kong Frederiks brev af 1532 og slotsfoged Morten Søren-

sens laughævd af 1509. Det må være slottets tilliggende fra Arilds tid, der endnu i 1600 tallet bærer den rutinemæssige betegnelse »daglige træltjenere«, og det er naturlig, at det er folkene i de to Ånum byer, som ligger nærmest ladegården af alle sognets gårde, der tidligst er kommet under hoveriets trældom; for det er dette, som ligger i udtrykket »daglige træltjenere«.

I lenets ældste jordebog fra 1498²⁵) nævnes Ånum ikke for sig eller med nogen særlig betegnelse. Der findes Ånum kun ved to navne: Kirsten Povls og Christen Baggy; det sidste navn forekommer også som Anders Baggi i Vester Ånum 1599. Den gang opfører jordebogen for hele sognet 52 gårde og bol, hvoraf de 37 lå i birket. Senere hen opgives i kvittanserne for ekstraskatterne hoveribøndernes tal til godt 60. Man måtte altså søge uden for birket for at få hovbønder nok. Det blev de øvrige bønder i sognet og vistnok en del af bønderne i Stauning, der måtte holde for.

Lundenæs lens jordegods uden for birket har som grundstamme alt jordegent bondegods i lenet, idet kongerne fra Arilds tid har hævdet visse rettigheder i selvejerbøndernes gårde. Det var *ledingsafløsning* og visse rettigheder til skat og pligtkørsel, *stud* og *inne*, og andet. Disse rettigheder kaldes for gårdenes herlighed, og afgifterne blev i tidens løb betragtet som landgilde til herlighedsejeren, kongen. Selvejerbønderne ejede dog selv deres gårde og kunne handle med dem efter visse regler. Sidst i middelalderen så kongen kun ugerne, at bønderne solgte deres gårde til herremændene; men efter grevens fejde blev en mængde selvejere fæstebønder, og så kom den tid, da gods-ejerne og kongen med dem samlede bøndergods sammen omkring deres hovedgårde for gennem stordrift bedre at kunne udnytte bøndernes hoveri. Dette blev i hovedsagen gjort ved mageskifte, og langt op i 1600-tallet fortæller lenets regnskaber, at kongen også var med i dette. Hvis noget af kongens herlighedsgods bortskiftedes eller solgtes til herremænd, hører man undertiden, at kongen også til-

lader, at godsejeren må købe bondeejet eller bondeskylden. Meget bondeje hjemfaldt til kronen som retsbøder og for uerholdelige skatter. Omkring 1600 var langt den største del af gårdene fæstegods også i Lundenæs len.

Foruden selvejergårdene har der muligvis også været en del bøndergårde, som fra ældgammel tid har tilhørt kongen. Gennemgår man Lundenæs lens ældste fortegnelse over lenets bøndergods, en jordebog, som stammer fra kong Hans' tid — 1498 — og er trykt af dr. phil. Oluf Nielsen i Hardsyssels diplomatarium, s. 82-92, så falder det i øjnene, at næsten alle gårdene i de to herreder: Bølling og Hammerum er gammelt selveje og svarer ledingsafgift. Enkelte gårde i Dejbjerg og Lem svarer quersted eller kuærsæde, som er af samme natur som ledingskatten. Jordebogen omfatter desværre kun Hammerum og Bølling herreder, idet Hjerm og Ginding herreder kun er anført med den samlede landgildesum. I nedenstående lille oversigt er gårdene opført, eftersom de yder leding, kværsæde, kongstød uden leding og kværsæde, opført som krongods eller uden nogen af disse betegnelser. De tre første grupper kan sikkert regnes for gammelt selveje.

herred	leding	kværsæde	kongstød	krongods	andet
Hammerum	36	0	0	5	11
Bølling	88	4	1	0	40
	124	4	1	5	51

Det kan ikke ses af jordebogen, hvor mange af de gamle selvejergårde, der har bevaret selvejerrettighederne. Ved salget af godset i 1661 var der i Lundenæs birk og de seks herreder 82 jordegne helgårde, 20 halvgårde, 16 bol og 5 halve bol, og de fordelte sig således i birket og herrederne:

Lundenæs birk		2	helgårde			
Bølling herred		31	—	16	halvgårde	
Hammerum herred	...	11	—	1	—	6 bol 2 halvbol
Hjerm herred		2	—	2	—	0 - 2 —
Ginding herred		20	—	1	—	7 - 1 —

Nørre Horne herred .	13	—	0	—	3	-	0	—
Øster Horne herred .	1	—	0	—	0	-	0	—
Uden for herrederne ..	2	—	0	—	0	-	0	—

Af fæstegods havde lenet på samme tid:

Lundenæs birk	13	helgårde	0	halvgårde	20	bol	0	halvbol
Bølling herred	42	—	13	—	53	-	24	—
Hammerum herred ...	27	—	3	—	21	-	3	—
Hjerm herred	12	—	7	—	6	-	2	—
Ginding herred	3	—	2	—	1	-	0	—
Nørre Horne herred .	3	—	0	—	5	-	1	—
Øster Horne herred .	1	—	0	—	0	-	0	—

Hele godset²⁶⁾ udgjorde da 183 helgårde, 45 halvgårde, 122 bol, 35 halvbol foruden 28 huse, 1 bro, 2 møller og en stor del tiender, præstegæsteri, kirkeskat og laksefiskeriet.

En opgørelse fra 1599 viser, at lenet havde 216 gårde, 181 bol, 24 huse og 1 mølle; broen er regnet med blandt gårdene; men godset er ikke en konstant masse. Der er gennem de årtier, lenet bestod i 1600-tallet, både afgang og tilgang.

Den største slump bøndergods, som tilgik lenet, kom fra Holstebro Bisgård, som kongen i 1618 købte af Christen Hansen til Nørgård. Selve gården blev nogle år senere lagt under Holstebro by. Laden blev flyttet til Lundenæs, og en del af bøndergodset blev mageskiftet bort. Det lå noget spredt, men dog mest i lenets Hardsyssel-herreder. Der var 45 gårde og 5 gadehuse og 1 mølle. Der tilgik lenet adskilligt mere end dette fra forskellige adelspersoner. Om afgangen får vi et begreb, når vi tager listen over bortskiftet gods i jordebogen 1636—37. I tiden fra 1621 til 1636 afgik efter jordebogen 31 gårde, 4 bol, 11 halvbol og 5 gadehuse. Trods afgangen er godset dog i 1600-tallet vokset en lille smule.

Dette store jordegods lå næsten altsammen meget fjernt fra slottet, og foruden landgildeydelseerne deraf havde lenet ægtkørsler af alle gårde og sikkert enkelte arbejdsdage af de nærmere beliggende. Ægtkørslerne har været ret omfattende, vi har allerede set, at byggeriet på Lundenæs kræ-

vede vældige opbud af vogne. Kongens bønder blev ikke sparet for arbejde. I henseende til skat var selvejerne blandt slottets bønder også godt med, de betalte altid dobbelt så meget som fæsterne. Ligeledes gik det sådan, at hvis der skulle udskrives folk til soldater, tog kongen disse blandt sine egne bønder. Med dette er vi inde i lenets hverdagsliv.

LENETS HVERDAG

Slottets hverdag er præget af forholdet til kongen og forholdet til bønderne, hvilket sidste gennem de årlige regnskaber overvågedes af majestæten og hans regering. Forholdet mellem slottet og lenets bønder ordnedes af lensmandens private tjenere, skriveren, ridefogden, ladefogden, delefogederne og budfogederne. Sjældent er det at se lensmanden selv stå frem mellem bønderne, som da Ulrich Sandberg den 12. november 1629 stod på birketinget og fik tingsvidne på tyskernes plyndring af slottet.

Fæsteforhold

Grundlaget for forholdet mellem slottet og bønderne var jordebogen og fæstebrevene. *Jordebogen* var ikke alene et register over slottets ejendomme, som var nødvendig for dets godsregnskab. Den var også en regel og rettesnor for bøndernes landgildeydelse, som de så hen til som en fast og uforanderlig lov.

På jordebogens opgivelse af gårdens pligtige ydelse hvilede fæstebrevets bestemmelser, også for de bønder, som var selvejere, havde jordebogens opgivelser af deres gårdes herlighedsskyld i høj grad betydning; men her var dog ikke tale om, at slottet udstedte fæstebreve. Herligheden var altså ikke i fæste, men en afgift, der hvilede på ejendommen.

Når en fæstegård skulle have en ny fæster, måtte der ofte forhandles til flere sider. Der kunne være gamle folk i gården, og de skulle have aftægt, eller der kunne være en datter eller en enke, som skulle gå i ægteskab med den

nye fæster. Disse aftaler traf man nok som regel, før man gik til skriverstuen på slottet og forespurgte om fæstet. Her skulle der så igen handles om prisen for ejendommen. Ikke om hoveri og landgilde, men om en overtagelsessum, der kaldtes *stedsmål*. Denne sum hørte til slottets uvisse indtægter, hvoraf lensmanden i regelen skulle have en tiendedel, undertiden dog noget mere. Tiendedelen gik nok i almindelighed til slotsskriveren eller ridefogeden som en del af dennes løn. Derfor var man på lenets skriverstue ivrig for at sætte indfæstningen så højt som muligt; men ejendommens størrelse, dens godhed og øjeblikkelige tilstand satte sammen med efterspørgselen efter fæstegårde og den vordende fæsters formueomstændigheder og evner til at handle, prisen, som skulle svares i stedsmål.

Deraf følger, at stedsmålssummerne er meget varierende. Den højeste sum er 100 daler for en gård i Albæk i 1636, og samme år gaves 90 daler for gården Ågård. Ellers ligger stedsmålet for en gård som regel under 40 daler, halvgårde omkring 20 dalere, bol omkring 8—10 daler og et halvbol ca. 4, et gadehus 2 daler; men priserne varierede så stærkt, at man vanskeligt kan opføre nogen sum, der rigtig passer, da det var vurderingssummer. Gennemsnittet for større og mindre ejendomme i regnskabet 1611—12 var ca. 19 daler, 1632—33 ca. 14 daler og 1640—41 ca. 12 daler eller 15 daler for de tre års gennemsnit.

Stedsmålet blev indført i lensregnskaberne, da kongen skulle have sin part af pengene. På den måde kommer lensregnskaberne til at indeholde en slags fæsteprotokol, idet fæsterens navn og stedets navn med den afgåede fæster gerne opføres f. eks. »Peder Pedersen i Tarm 1 bol i Tarm, H. Ibsen ibor og oplod, 14 daler«. Hvis man nu søger flittigt nok, kan man i jordebøgerne finde det bol og se dets landgilde, hvorefter man med lidt held kan finde det næste fæsterskifte i bolet. I følge jordebogen af 1599 har Hans Ibsen 1 bol i Ballegård i Tarm. Peder Pedersen bar vist kendingsnavnet Just, og i 1633—34 står, at Peder Cle-

mensen fæster et halvt bol i Tarm, og en af dem, der afhænder bolet, er Peder Justs enke. På den måde kan lensregnskaberne med tilhørende jordebøger hjælpe lokalhistorikeren lidt på vej, når det gælder lenets fæstegårde. Selvejterne må man lede efter i jordebøgerne og ekstraskatmandtallerne.

Når nu man var bleven enige om betingelsen for fæsteovertagelsen, og stedsmålet var betalt, fik fæsteren sit fæstebrev, der gjaldt på hans og hans hustrus livstid. Fæsteren kunne opsigte fæstet, og det skete enkelte gange; men ellers hører vi ikke stort til ham, inden der igen sker et skifte; dog kan vi træffe hans navn i jordebøgerne eller finde det i ekstraskatmandtallerne, hvor fæsterne dog almindeligvis er opført herredsvis, så her er han usikker at følge.

Det skete, at fæstere ikke kunne opfylde deres forpligtelser af en eller anden grund. 1625, den 2. juli, udstedes et tingsvidne på Hammerum herreds ting, at Christen Eriksen og Ole Andersen i Gryde beggø i halvandet år har ligget i deres sotteseng efter en skade, de fik af en tømmerstok, »som dennem påfaldt og sønder slog deres bene.« Ligeledes Niels Iversen i Faurholt ligger også endnu på sin sotteseng et årstid, så han ingen vegne kan komme, men godtfolk hjælper ham, ejheller kan han gå eller stå.

Eller vi hører efter kejserkrigen, at Jens Christensen i Lind hede med hustru og børn går og betler; deres huse er brændt, og de kan slet ingen landgilde svare. Noget lignende har de to mænd i Krunderup i Navr udsigt til. De kan ikke give deres halve landgilde, uden at de må gå og betle. Den ene halvpart var dem allerede eftergivet; men på lenskontoret mener man, at skal de igen komme på fode, bør de helt forskånes. Det sker selvfølgelig også, at en fæster på grund af armod må overlade fæstet til en yngre.

Forsørgelsen af det ældre slægtled skete som regel på ejendommene, hvor det blev ordnet, når fæsterskiftet fandt sted. Det almindelige var aftægt; men ældre folk kunne også afstå alt til familie eller fremmede mod at få til livets

ophold som fledføring. Det er vist et fledføringsbrev, som tinglæses 8. nov. 1626 på Hjerm herreds ting, hvor slottets delefoged Hans Jepsen i Templing stod på tinget og fik et tingsvidne om, at Jens Pallisen i Sønderby efter tingsvidne af 31. maj samme år denne dag stod for tings dom og tog sin fader Palli Nielsen i hånden og »tilforpligtet sig til ham, at han nu efter denne dag, imeden han lever, skal holde ham med en ærlig og god underholdning til øl og mad, sko og klæder, ild og varme.« Gamle Palli skal altså formodentlig nyde sit ophold ved unge Jens Pallisens »bord og disk«.

Mere selvstændig for nyderen lyder en opholdskontrakt fra gården Hammelsvang i Ølstrup fra 1625. Formålet med, at opholdskontrakten er endt som bilag i lensregnskabet, må være den, at Christen Ibsen dermed vil fastslå, at han ikke er selvejer, men bruger eller fæster af gården, selv om han ikke skal svare andre afgifter end det fastsatte ophold til svigermoderen, der formodentlig sidder inde med bondeejet i gården. Opholdskontrakten skal altså nok sikre, at Christen Ibsen ikke kommer til at svare skat som selvejer, men som fæster.

Kontrakten forkynder, at Knud Munks enke Maren Nielsdatter i Hammelsvang med fri vilje »så vel som hendes børns og hions råd og samtykke« har afstået til Christen Ibsen med hendes datter Inger Knudsdatter hendes gård at overtage til påske 1625 at »bruge og besidde hendes livstid uden al stedsmål, skyld eller landgilde«. Til gengæld lover Christen Ibsen at give svigermoderen årligt i hendes livstid 3 td. rug, 3 td. malt, 1 td. boghvede, føde hende 3 køer, 3 får og væddere og 2 svin. Alle dyrene skal stå i hus hos hans egne dyr og nyde foder og føde med dem, og kornet skal han lade indavle. Som bolig skal hun nyde den vestre stue »med alle hvis kamre og værelser der hører til den vester ende«; lejligheden skal holdes i god hævd med tømmer, tag og ler. Endvidere skal han »avle hendes ildebrand og holde hende frit ophold med kål«, og hun skal

frit og uhindret bruge bryggerset til at brygge og bage i med kedel og kar og bryggersredskab så tit, hun har det fornødent. Det er selvejergårdkvinden, som går på ophold.

Landgilden

Landgilde eller mere oprindelig landgæld er den årlige ydelse, som fæsteren skal svare til gårdens ejer. Den kan vel nærmest sammenlignes med en forpagtningsafgift. Fæsteren kunne ikke pantsætte gården og dens jorder, ejheller de fornødne heste, vogne, pløve og harver. Derimod havde han rådighed over den øvrige besætning og sit indbo, som han i fornødent fald kunne pantsætte. Landgilden var fra gammel tid fastsat i egnens almindelige varer. Derfor kan landgildens art variere fra gård til gård, fra egn til egn. Også i tiden kan landgilden variere. Således svarede i 1498 fra Ginding herred 100 kloder jern; men i 1600-tallets jordebøger findes intet om jern. Ligeledes er der i Bølling herred en del bønder, som svarer kul i 1498. Dette hører også op. Det er vel trækul, her er tale om. I 1645 svares der kul af en eneste gård, og det er *Hesselbjerg i Ikast*, som giver 1 læst kul og 1 daler i landgilde. Lyng, tørv og hø forsvinder også. Vi kan tage nogle enkelte gårde fra 1498:

Jes Ollufsen i Stauning: $\frac{1}{2}$ pund smør, skovsvin, skovvogn, 2 skl. leding og sætgærd, 2 skp. havre kongstød, får, lam, høns, gæs, 4 skp. byg til indæ, 3 læs hø, 3 td. kul, 3 læs lyng, 5 læs tørv, $\frac{1}{4}$ skp. gryn, 7 hvilling, 1 hvid i hummelpenning og et tallæs tag.

Nis Jepsen i Dejbjerg: 8 skp rug, får, lam, høns, gås, 6 mark smør og 1 pund til beje, 4 skl. leding og sætgærd, 4 skp. havre kongstød, skovsvin, skovvogn, 3 læs hø, 5 læs tørv, 3 læs lyng, 1 tallæs tag, 3 td. kul, jordgerning og skyrdage.

Per Lassen i Brorstrup svarede foruden meget andet 3 skyrdage og 1 dags jordgerning.

I 1645 svarede gården *Nør Engsig i Skjern* $1\frac{1}{2}$ ørte rug,

1 $\frac{1}{2}$ ørte byg, 1 lam, 1 gås, 2 høns, 1 skovvogn, 1 skovsvin, 1 fødenød samt 1 sletdaler og 16 skp. havre i hestegæsteri.

Klokmose i Faster svarer $\frac{1}{2}$ td. smør og 1 øksen at stalde.

I *Øster og Nørre herred* svarer selvejerbønderne i regelen *toftpenge* og aldrig både toftpenge og leding. Mange bønder i disse to herreder svarer honning, 2 eller 3 stobe af en gård. I Vildbjerg, Tjørring og Gellerup er der nogle få selvejergårde, der svarer *hagelværk*, som er noget med gærdstaver, tjørn og ris, og som vist har samme betydning som det mere almindelig brugte *sætgærd*. Morsomt nok er der netop i Gellerup en gård, som hedder Hagelskjær; navnet må være lånt fra et kær, hvori man har skåret gærdsel. *Toftpenge* er et udtryk, som ikke er almindeligt. Det minder om den jordskyld, der svaredes af grundene i købstæder, og som kaldtes *toftægæld*; men er vel næppe det samme. Snarere vil jeg tro, at toftpenge er i familie med hagelværk og sætgærd. Man må dog minde om, at herrederne her i det nordlige Varde syssel i en længere periode i middelalderen ikke hørte under kongen, men var givet til de brunvigsk-lyneborgske hertuger omkring slutningen af Valdemars-tiden. Det ejedes så af forskellige hertugslægter, indtil dronning Margrethe i 1395 købte det tilbage.²⁷⁾ Hertugerne havde i dette tidsrum så godt som alle kongelige rettigheder og indtægter. De senere udstedte ledingsbestemmelser gjaldt formentlig ikke her, i hvert tilfælde ikke for Horne herred, hvor hertugerne havde ledingsindtægterne. Og toftpenge kan måske være et gammelt udtryk, som er bevaret i den hertugelige enklave, som ikke fulgte udviklingen i det øvrige land.

Slottets landgildeindtægter var store. Her er en oversigt fra 1599:

Rug (i smaltønder à 8 skp.)	355 $\frac{1}{2}$ td.	1 skp.	1 fdk.
Byg (i smaltønder)	428	- 2	- 1 -
Mel af mølleskyld	8	-	
Skyldhavre (i smaltønder)	120 $\frac{1}{2}$	- 2	-
Smør	14 $\frac{1}{2}$ td.,	184 $\frac{1}{2}$ harbopund	6 mark, 18 $\frac{1}{2}$ koldingpund

Honning	1½ td.	1 fdk.	12 stobe
Får	93	stk.	
Lam	110½	-	
Gæs	194½	-	
Høns	385	-	
Skovvogne	101	-	
Skovsvin	229	-	
Fødenød	70½	-	
Øksen at stalde	2	-	
Laks	3	-	
Ål	6	snese	

Gæsteriheste 1815 stk., hvoraf svares som følger:

af 1460 heste svares pr. hest 2 skp. havre og 5 skl. 1 albo,

af 355 heste svares pr. hest 10 skilling 2 albo, men ingen havre.

De 1815 gæsteriheste giver 292 td. havre og 181 daler 1 mark 5 skilling 2 albo.

Landgildepenge og bropenge 171 daler 1 mark 7½ skl. 1 albo. Jordebogens indkomst er med fradrag af nogle gårde i Slogs herred beregnet til 2032 daler efter den gemene og sædvanlige takst. Landgildesummen svingede selvfølgelig, når der var afgang eller tilgang i godset, og vi har set, at lensgodset voksede i 1600-tallet.

Efter de krige, der hærgede Jylland i denne tid, var det nødvendig med afkortning i landgilden. Efter kejserkrigen 1627—29 fik Gunde Lange til Brejninggård og Albret Skeel til Fussingø det hverv at taksere, hvor megen landgilde bønderne her i lenet skulle give, indtil de igen kunne komme på fode. Og i foråret 1630 befaler kongen, at lensmanden skal undersøge, hvor meget korn der findes i hans len, og købe det for at hjælpe bønderne, der mange steder lider nød både på brød og sædekorn, så det må befrygtes, at mange omkommer af sult, og at jorden ikke bliver tilsæt i dette forår.²⁸) Lensmanden skal selv i egen person overbevise sig om, hvor meget hver bonde i det ringeste har brug for, og desuden skal han ved sine fogeder have tilsyn med, at kornet bliver brugt på rette måde. Det er lånekorn, som efterhånden skal tilbagebetales.

Afkortningen i landgilde blev meget stor, og af kongens

korntiende afkortedes det halve. Til bøndernes sædekorn og brød udleveredes $7\frac{1}{2}$ læster rug og $5\frac{1}{2}$ læster byg; det er noget over 300 td. korn.

Efter Torstenson-krigen 1643—45 gaves ligeledes store afkortninger. I Barde, Vorgod sogn boede Lars Jespersen og Søren Jespersen. Lars fik eftergivet sin halve landgilde, og Søren Jespersens gårdspart betegnes som øde; den bliver helt fri, til den igen er besat, hvilket den vistnok blev i 1648, da Anders Mikkelsen giver 10 daler til indfæstning af en øde gård i Barde.

Der kan også forekomme tilfælde, hvor nedsættelsen af landgilde ikke er midlertidig. En gård eller en eng kan være så *forskyldt*, at der ikke kan skaffes nogen fæster til den; det vil sige, at gården eller engen ikke mere svarer til den landgilde, som hviler på den. Det var således i 1638 tilfældet med engen Smidsager i Hjerm herred; efter at den i mange år havde været umulig at bortfæste, da den var blevet overgroet med lyng, blev landgilden nedsat fra 3 til 1 pund smør. Et bol i Krunderup, Navr sogn, fik samme tid efter at have været øde i et par år, sin landgilde nedsat til det halve, skovsvinet blev helt eftergivet, og der skulle ikke mere gøres ægter af stedet. Et bol i Ølby og et bol i Astrup fik i 1643 ligeledes landgilden halveret, efter at de havde stået øde nogen tid på grund af for høje afgifter. Kongen vil nu, at de skal bortfæstes, og at forandringen af landgilden indføres i jordebogen.²⁹⁾

Selv for herlighedsafgifternes vedkommende må kongen gå ind på afslag. Herredsfoged Jacob Mortensen i Biørstrup, Gellerup sogn, ejede en jordegens gård i Gellerup by, der på grund af høje afgifter til kongen ikke kunne holdes ved magt; men den ene efter den anden måtte for armods skyld flytte derfra, så gården kom til at stå øde. Han havde altså gården fæstet bort. Han beder nu om, at herlighedslandgilden må nedsættes og beviser med et tingsvidne af Hammerum herred, at gården af uvildige mænd er takseret til en mindre landgilde, samt at den kun kan svare ægt og arbejde

og kronens tyngde som en halvgård, og dette bevilges.³⁰⁾ Nu må vi dog her bemærke, at herredsfogeden måske har haft lettere ved at opnå lensmandens velvilje for sagens gennemførelse end en almindelig grå bonde; men kronen måtte altså anerkende, at dens gamle rettigheder kunne blive urimelige, så de af praktiske grunde måtte forandres.

Vi har her nævnt, at jordstykker, bol og gårde kunne være øde. Dette indtraf fra tid til anden og mest efter krigens hærgninger; gårde og bol kunne en tid være øde, men det var en af lensmændenes pligter at sørge for, at kronen ikke led tab ved øde gods; han måtte få godset på fode, så det kunne svare afgift.

Når jordebøgerne nævner øde gårde, bol, byggesteder o. l., er de som regel i brug af en eller flere mænd, der svarer afgiften. Det er sjældent, at der kun står som 1498 ved *Brændgårds* eje i Ørre »den gård er øde«. Her føler man, at gården i tiden ikke bruges. Den kom dog i brug igen, og i 1599 bor Anders Skræder der. Og således gik det som regel. Øde bol kunne dog forholdsvis let lægges under en gård i nabolaget, og så kunne det gå, som det er gået i mands minde, det øde bols huse fik lov at falde ned, og jorden går ind under en gårds drift. Således må det være i Ansager, hvor der i 1599 til Jens Bertelsens gård ved Ansager kirke ligger to øde byggesteder; det ene lå tæt østen for gården og det andet »østen ved Kvie ved Skammelings vad«. I 1636 er situationen den samme med begge de øde byggesteder til gården, som da indehaves af Bendix Jensen. Lidt anderledes er det vel med *Moesgårds* øde eje i Skjern, som i 1498 brugtes af en mand ved navn Mikkell Jensen, der svarede afgiften 2 skill. leding, 2 skp. havre i kongstød. Hundrede år senere hedder det, at Moesgård øde eje bruges af Peder Jensen i Oderup og Jacob Nielsen i Stoustrup; men i 1636 bruges den af tre mænd, der boede så forskellige steder som Bindesbøl, Bølling og Klokmose. Man kan nok gå ud fra, at det er noget engjord, og afgiften svarede stadig. Helt øde og uoprettelige kunne landejendomme jo nok blive,

og jorden kunne gro til med lyng; men det synes ikke at ske i 1600-tallet. Derimod siges i 1636, at der er afkörtet for 7 øde gadehuse. Det er jordløse huse, og de kunne nok forsvinde helt.

Arbejde, ægtkørsel og leveringer

Det er sagt før, at bøndernes arbejdsydelse i form af hoveri og andet arbejde er vanskeligt at få klarhed over. Vi har set, at byggeri på slottet gjorde megen kørsel nødvendig og kunne på den måde være tyngende. Kørsel med tømmer, sten og kalk er tung kørsel. Det samme er tilfældet med korn, kød og smør. For at se på kørslerne med disse ting må vi vide lidt om leveringerne fra slottet, og her gjaldt det ikke blot kongens landgildekorn, men tiendekorn, staldokser, tiendelam og madskat.

Bøndernes vogne var små og skrøbelige; i 1700-tallet var et hovlæs 3 td. rug. Det var fuldt læs. Vejene var både lange og drøje. Det var kørsel til havnebyerne: Struer, Ringkøbing, Varde, Ribe, Kolding, Horsens, Århus og Randers, og det var i sandhed ikke ad asfalterede landeveje; så kunne de have nok så fine navne som kongevej og hærstræde, og lenet kunne ved tingdsvidne forsikre, at »veje og broer var ved magt, at vejfarende kan noksom komme frem uden fare«. Sådan hedder det i 1639 i Bølling herred og de andre herreder. Vi må lægge mærke til, at der står, man kan komme frem *uden fare*. Veje i moderne forstand var det ikke, det var vejspor ved vejspor gennem heder og kær og stenet jord. Det var, hvad vore bedsteforældre kaldte *vejslaw* eller *slawvej*, som netop er vejspor. Ordet *slaw* er det samme som slag, at slå, og enhver, der har kørt ad ubanede veje med læs på en stiv vogn, vil kende de slag, vognen og læsset giver, når der er sten og huller, og dem var der rigeligt af, når man ikke netop kørte i sand til navene.

Fra Lundenæs til Århus var der en 15—16 mil, til Randers noget længere og til de andre byer knap så langt. Med en dagsrejse på 4 mil tog det altså 4 dage at køre til Århus.

Det var arbejdsøg og arbejdsvogne, man kørte med; men selv når den velbyrdige herre, lensmanden, med trespand kørte til Snoghøj med sine bedste heste for vognen, måtte han overnatte undervejs.

Af slottets leveringer kan vi tage nogle stikprøver, dels fra Kancelliets brevbøger og dels fra lensregnskaberne. I 1553 får lensmanden Erik Krabbe sidst i januar bud om straks at føre øksne til Nyborg. Det drejer sig vistnok om et halvt hundrede stykker. Der skulle bønder med som drivere. I august kommer der bud, at slottet skal levere på Koldinghus: 171 td. rug, 179 td. malt, 90 td. havre, 1 td. smør, 200 levende fedesvin, 158 får og lam, 181 gæs og 361 høns.

Selv om maltet og havren ikke var så tung som rugen, har der været omkring 130 læs korn og malt; i alt har der været henved et par hundrede læs fetalje at køre til Koldinghus. Det tog da også sin tid; der kom flere rykkerbreve, inden det hele kom afsted hen først på vinteren, og i selve julemåneden skulle der sendes 50 fedestude, der endelig skulle frem inden jul.

Rejserne til Kolding har taget mange dage for bønderne. Først skulle de langvejs fra samles ved slottet. Så skulle der læsses og tælles op og kontrolleres, inden slotsskriveren eller ridefogeden kunne sætte sig i spidsen for de lange vogntog, som endelig kunne snegle sig af sted mod det fjerne mål. Her gik der sikkert en hel dag med at læsse af og bære ind på lofter og kældere, og så kunne bønderne endelig få lov til at køre hver til sit gennem det halve Jylland til de fjerne herreder og sogne.

Sådanne ture havde de hvert år ved siden af kørsel efter træ, sten og kalk. I 1612 skulle 287 tiendelam slagtes og saltet og køres til Århus for at udskibes til København. Dertil skulle bruges 25 store tønder, der blev hentet i Kolding tillige med 5½ tønne salt. Skipper Jens Pryssof fik 10 daler i fragt fra Århus til København. Bønderne fik ingen-ting, dem havde man til den slags.

Året efter gik der halvandet hundrede læs korn til Ribe og 337 lammeskind til Kolding, og i 1614 mindst 40 læster, eller 960 td. korn, til Ribe; det er 320 læs. Samme år blev tiendelammen nedsaltet i 18 tønder sendt til København.

Midt i tyverne var Christian IV indviklet i trediveårskrigen i Tyskland. I 1625 indkøbte lenet 450 tomme tønder i Holstebro, Varde og Ringkøbing. De var beregnet til mel og malt. Foruden lenets eget korn blev der købt over 300 td. Kornet, melet og maltet blev samlet i Ringkøbing, efter at det havde været kørt til møllerne. Niels Gregersen i Ringkøbing gav loftsrum til 600 td. korn, og i Christen Torsens boder var samlet godt 1300 td. Det hele blev fragtet fra Ringkøbing på fire skibe og sejlet til Elben. Der har vel gået omkring 1000 ægtvogne til al den kornfragt.

Fra Struer gik i 1630 to skibe af Lemvig til København med landgildekorn, tiendekorn, laks og madskat af gryn og kød ialt 906 td. Skibene kunne ikke gå til land; men det måtte sejles ud i både, og så har bønderne vel oven i købet ladet deres vogne køre så langt ud i stranden, at bådene kunne lades uden at tage bunden. I 1631 gik en madskat på 19.000 pund med en Ålborg-skipper, og i 1632 solgtes landgildekornet dels til købmænd i Varde 648 td. og dels til Kolding 472 td.; det var omkring 375 vognlæs. Mellem 900 og 1200 td. korn skulle hvert år køres bort til købmænd eller til udskibning. Intet under at slottets egne kornlofter undertiden slet ikke kunne tage alt det korn, der blev samlet. Man brugte også egnens kirkelofter. Det var forøvrigt slet ikke ualmindeligt; men det kunne medføre adskillige ulemper både for kirkeværgerne og for bønderne. I lensregnskabet 1655—56 står der: »I Sædding kirke havde slottet oplagt noget korn på loftet. Derved sloges nogle stole itu af en bjælke«. Kirkeloftet har været så belastet, at bjælkerne ikke kunne holde.

Skatterne

Ekstraskatter svarede i 1600-tallet næsten hvert år. De havde forskellige navne. *Pendingskat* var det almindeligste; den var ikke altid lige hård, og de jordegne bønder svarede mest. I 1603 gav:

9	jordegne $\frac{1}{2}$ gårde og hele bol hver 1 daler
61	jordegne bønder, helgårde, hver 2 daler
831	fæstebønder à 1 dl
10	embedsmænd m avl à 1 dl
6	pebersvende à 1 dl
37	jordegne gårde og bols indester à $\frac{1}{2}$ dl
243	fæsteindeste à $\frac{1}{2}$ dl
489	bolsmænd à $\frac{1}{2}$ dl
24	ugedagsmænd à $\frac{1}{2}$ dl
27	embedsmænd uden avl à $\frac{1}{2}$ dl
28	tjenestedrenge for fuld løn à $\frac{1}{2}$ dl
25	ugedagsbolsmænd à 1 ort
25	bolsmænds indester à 1 ort
85	drenge for halv løn à 1 ort

Denne skat indbragte 1488 daler. Embedsmænd er håndværkere og drengene karle. I 1610 er taksten ligeledes 2 daler for en jordeggen helgårdsmand, og i 1611 og 1612 var den 5 daler. Mønten var på den tid ikke så enkel som nu. I 1617 betaltes lenets pendingskat med »1300 enkende rigsdaler, og 269 $\frac{1}{2}$ daler $\frac{1}{2}$ ort udi firskillingsstykker. Så 13 daler 38 $\frac{1}{2}$ skilling danske, som er opgæld på fornævnte firskillingsstykker, beregnet 4 skilling på daleren. Gør tilsammen 1588 daler 8 $\frac{1}{2}$ skilling.«

I 1611 og i mange andre år svares tillige madskat. Her er det nok Kalmar-krigen med svenskerne, der gør madskatten nødvendig. Bønderne lagdes i lægd, der hvert svarede 6 td. øl, 2 $\frac{1}{2}$ td. brød, 2 $\frac{1}{2}$ lispund flæsk, 1 fjerding nødkød, 2 $\frac{1}{2}$ fårekroppe, 5 gåsekroppe, 1 otting smør og 2 $\frac{1}{2}$ skæppe gryn. Undertiden udskreves der en særlig skat på alle tiender; der var kornskat og skat til bådsmænd, unionskat 1637—43 og senere, skat til bådsmænd og postbude af kronens og gejstlighedens tjenere, kobberskat. Vistnok fra

1651 betaltes i nogle år til fæstningen Fredericia på Bersodde, af hvilke nogle skatter var frivillige af frit jordegods.

Adelens ugedagstjenere var fri for disse skatter, og herremændene skulle nok være opmærksomme, hvis der kunne inddrages nogle bønder under denne betegnelse. I 1625 var således af Gert Rantzau på Herningsholm bygget en avlsgård i Sunds, og her skulle hans bønder i dette sogn så gøre arbejde; gården hed Nygård, senere Skåphus. Han fik sine Sunds-bønder fri for skatten. Tidligere havde gården Qvalsholm haft samme hensigt.

Hvis en bonde ikke kunne betale, måtte han ved tingsvidne bevise sin elendighed, og der var mange bønder, som måtte gøre det, især efter krigene. I 1632 var der ikke mindre end 45 tingsvidner på 180 forarmede mænd, hvorimod et halvt hundrede bønder er blevet ugedagstjenere, og enkelte selvejere var blevet fæstere. Det var i anledning af madskatten. Samme års pengeskat med takst 4 daler for en selvejerbonde var meget hård. Her er opført som yderst fattige på grund af udplyndring af fjenderne, men bleven ved deres huse og steder i Bølling herred 70 mænd, Hammerum herred 76, Hjerm herred 77, Ginding herred 78, Nørre Horne herred 63 og Øster Horne herred 37.

I 1650 er der ligeledes stor afskrivning for fattige mænd: Bølling herred 17, Hammerum 30, Ginding 21, Hjerm 33, Nørre herred 6 og Øster herred 8 mænd.

Da Iver Vind til Nørholm kom til lenet, blev han opmærksom på, at en del gårde i Ginding herred vist ikke svarede den skat, de egentlig burde. Der var selvejerbønder, som havde fæstet nogle af deres gårde bort, og nu hævder lensmanden, at disse fæstere af jordegne gårde skal svare skat som selvejere og ikke som fæstere, hvad de hidtil havde gjort. Det kom til proces ved Viborg lands-ting, efter at herredsfoged Knud Nielsen fra Stoulund ved Ginding herredsting ikke havde kendt fæsterne pligtige at svare skat som selvejere, men henvist sagen til en højere ret. Bønderne havde nemlig ved vidner vist, at de af Arilds

tid har svaret som fæstere. Et tingsvidne af 24 mænd, der kunne mindes 30—50 år tilbage, siger det tilstrækkelig tydeligt. Og det var af betydning for bønderne, at dette kunne bevises. Lige så heldigt var det, at bønderne gemte et gammelt kongebrev af værdi for dem. Det var udstedt af kong Hans. »Givet udi vor stad Wiburg søndagen næst efter Severini dag, år Guds børd 1500 quinto«, 1505, og det lød således:

»Vi Hans med Guds nåde Danmarks, Sveriges, Norges, venders og goters konge, hertug til Slesvig, Holsten, Stormarn og Dytmarsken, greve udi Oldenburg og Delmenhorst, gøre alle vitterligt, at vore kære undersåtter, kronens bønder ude Ginding herred haver ladet berette her for os, at de i nogle forleden år haver været besværet med skovsvin ud at give, ydermere end de af arildstid plejer at udgive. Da haver vi nu af vores synderlig gunst og nåde undt og tilladt, og nu med dette vort åbne brev under og tillader vor og kronens bønder udi Ginding herred og deres arvinger må og skulle herefter og til evig tid være fri og kvit for skovsvin, og skal deres årlig skat eller leding ej forhøjes dennem eller deres arvinger, men skal være og blive ved samme årlig skat og skyld, som de nu og af arilds tid gjort og givet haver. Og skal hver lægds gård holde en nat om året otte heste en nat til gæsteri, og skal hver halv lægds gård en nat om året holde 4 heste til årlig gæsteri, og der ud over skal deres årlige gæsteri ej forhøjes i nogen måde på deres bundegods efter denne dag. Thi forbyde vi Eder alle i hvo der helst er eller være kunne og særdeles vore fogeder og embedsmænd fornævnte vore kjære undersåtter kronens bønder udi Ginding herred herimod til at hindre, plage eller i nogen måde at uforrette under vor hyldest og nåde!«

Dette brev havde selvejerbønderne fået stadfæstet af kong Christian III og ved fuld magt dømt ved alle ord, punkter og artikler på Københavns slot 1540. Desværre

Iver Vind.

(Det kongelige Biblioteks billedsamling)

havde hverken Frederik II eller Christianus Quartus stadfæstet det. Alligevel mente bønderne, at det var sikkert nok.

Landsdommerne resolverer nu, at de ikke »vide os på fornævnte 24 mands vinde at sige«; men om herredsfogeden siger de, at da han har haft kong Hanses brev

og de 24 mænds tingsvidne samt kongens skattebreve, der ikke synes at tilholde disse fæstere af selvejernes gårde at svare skat som selvejere og imod dette har haft lensmandens lægdssedler, der fordrer, at disse fæstere giver skat som selvejere, da måtte sagen være klar nok for ham, og det udtrykker de med disse ord: »Da kunne vi efter sådan lejlighed ikke kende hans ulempe derudinden at være.« — Det havde altså været hans pligt at dømme; men den stakkels herredsfoged ville jo nødigt dømme imod lensmandens vilje, skønt han sikkert gav bønderne ret i deres påstand.

Landstingsdommen er udstedt den 6. december 1637, og sagen var egentlig ikke kommet videre. Et kongeligt missive til Iver Vind af 12. februar 1638 giver os resultatet af skattestriden. Kongen resolverer heri, at tiden nu er langt anderledes besværlig, end den var i de gode gamle dage, da disse privilegier var udstedt, og for fremtiden har man at svare dobbelt skat af selvejerjorden, enten den er fæstet bort eller ej.

»Landsoverskatteretten« havde talt og stoppet et lille hul, som velbyrdige hr. Iver Vind havde fundet, at der dryssede vel mange skillinger ud af. Han bar med rette betegnelsen *strenge hr. lensmand*.

Tiende og gejstlige indtægter

De tiender, her er tale om, er bispetienden, eller som den kaldes »kongelig majestæts anpart tiende«. Kongen overtog alle bispegodser og indkomster ved reformationen; derfor blev bispetienden til kongetiende. Sognekirkerens tiende overtog kongen ganske vist også, men de blev brugt til kirkernes tarv, indtil enevældens konger begyndte at sælge dem, så kirkerne og deres tiender gik over i et privateje, hvoraf de først blev udløst i begyndelsen af vort århundrede.

Kongetienden ydedes både i korn og dyr. Foruden denne gejstlige indtægt indkrævedes der kirkeskat og

præstegæsteri, skatter som vel nok er nedarvet fra den katolske tid.

Kongerne forlenede oprindelig tienderne bort. Således fik lensmanden Hans Lange i 1588 særligt forleningsbrev på kronens part af korntienden, kvægtienden, kirke- og præstegæsteri i Lundenæs len. Dette forleningsbrev stod ved magt i ti år, så fik han som de senere lensmænd de gejstlige indtægter på regnskab. Korntienderne blev bortfæstet, mens kvægtiender, kirkeskat og præstegæsteri indbetaltes direkte til lenet. I 1607 var korntienderne bortfæstet til nedenstående.

BØLLING HERRED

<i>Skjern</i>	Chr. Persen i Øster Skjern og Chr. Laursen i Knude har den i fæste, men den er forlenet til fru Maren, sl. Erik Rosenkranses. Hun får altså den landgilde, der svares af tienden.
<i>Stauning</i>	Fru Christence Bryske til Katholm.
<i>Dejbjerg</i>	Anders Skram til Dejbjerglund.
<i>Hanning</i>	Fru Karen Bryske til Slumstrup.
<i>Lem</i>	Fru Maren sl. Rosenkranses til Langtind i fæste og er fri hendes ganske livstid for at svare 15 ørter rug, 15 ørter byg.
<i>Bølling</i>	Hans Rostrup til Skovgård.
<i>Sædding</i>	Fru Karen Bryske til Slumstrup.
<i>Borris</i>	do.
<i>Faster</i>	do.
<i>Vorgod</i>	Præsten hr. Gregers Jensen.
<i>N. Vium</i>	do.
<i>Ølstrup</i>	Præsten hr. Jens Michelsen i Hover og Knud Munk i Hammelsvang.
<i>Brejning</i>	Jens Lange til Brejninggård.

HAMMERUM HERRED

<i>Snebjerg</i>	Hr. Chresten Nielsen, sognepræsten.
<i>Aulum</i>	Peder Skriver i Stochshie. Præsten får 4½ ørte rug og 3 ørte byg.
<i>Vildbjerg</i>	Jens Kaas til Romeg.
<i>Tjørring</i>	Præsten hr. Christen Nielsen.
<i>Nøvling</i>	Jens Mogensen til Sindinggård.
<i>Sinding</i>	do.

<i>Ørre</i>	Kaas til Romeg.
<i>Sunds</i>	Præsten hr Bertel Lauritsen
<i>Rind</i>	Christen Thomesen til Tanderup
<i>Herning</i>	do.
<i>Gjellerup</i>	Jens Christensen i Bjørstrup.
<i>Ikast</i>	Niels Graversen i Tulstrup.
<i>Skarrild</i>	Fru Maren Skram til Hagstrup. Præsten får 3 ørte rug og 2 ørte byg.
<i>Arnborg</i>	do.
<i>Felding</i>	Jacob Skram til Fruergård. Præsten får 2 ørte rug og 2 ørte byg.
<i>Assing</i>	Jørgen Friis til Krastrup.

HJERM HERRED

<i>Hjerm</i>	Oluf Munk til Kvistrup.
<i>Gimsing</i>	do.
<i>Asp</i>	Hr. Christen Nielsen, sognepræsten.
<i>Vejrum</i>	Børge Trolle til Troldholm.
<i>Måbjerg</i>	Funderet til skolemesteren i Holstebro og hans efterkommere ved kgl. brev af 1542.
<i>Navr</i>	Fru Birgit sl. Mogens Juels.
<i>Mejrup</i>	Peder Ibsen i Hornshøj, skylden går til Holstebro skole: 1 ørte rug, 1 ørte byg.
<i>Handbjerg</i>	Sognepræsten hr. Jacob Vind, deraf funderet til præ- sten: 3 ørte rug og 2 ørte byg.
<i>Sir</i>	Niels Skriver til Østergård.
<i>Ølby</i>	Præsten hr. Christen Nielsen.
<i>Borbjerg</i>	Fru Karen Nielsdatter sl. Simon Olufsens på Holm (i Ulfborg) for 14 ørte rug, 20 ørte byg.
<i>Fousing</i>	Jens Jepsen i Fousing, Jens Lauridsen i Snebjerg.
<i>Gørding</i>	Holger Ulfstand til S. Vosborg.
<i>Vem</i>	do.
<i>Bur</i>	Fru Birgit, Mogens Juels.

GINDING HERRED

<i>Ejsing</i>	Fru Maren sl. Erik Rosenkranses til Langtind.
<i>Bording</i>	Funderet til præsten.
<i>Hodsager</i>	Peder Svenningsen i Hodsager.
<i>Estvad</i>	Peder Munk til Estvadgård.
<i>Rønbjerg</i>	do.
<i>Ryde</i>	Jomfru Anne Kaas til Starupgård.
<i>Sael</i>	Fru Maren til Langtind frit på livstid.
<i>Haderup</i>	do.

Sevel Kjeld Juel til Stubbergård haver jus. patronatus.
(Har både konge- og kirketiende).

ØSTER HORNE HERRED

Ølgod Iver Kaas til (Landbjerg).
Ansager Forestås af Ribe domkirke.
Funderet til domkirken: 10 ørte rug, 4 ørte byg.
do. til sognepræsten: 2 ørte rug, 2 ørte byg.
Hodde Haver hospitalet i Varde i forlening fri ad gratium,
og må det selv anamme tienderne i kærven og gøre
hospitalet så nyttig, de kan. 6 ørte rug og 2 ørte byg.
Tistrup do. 8 ørte rug og 3 ørte byg.
Torstrup do. 6 ørte rug og 3 ørte byg.
Horne Mester Peder Hegelund, biskop i Ribe i fæste, men
forlenet til Niels Vintappers i Kolding efter kgl.
majs. brev af 1607.

NØRRE HORNE HERRED

Hemmet
S. Vium
Lønborg Kongelig majestæts anpart af alle tiender udi dette
Egvad herred er bispem i Ribe forlenet til sin underhold-
Sønder Bork ning, som han selv forestår for lidet og meget efter-
Nørre Bork som han vil, thi samme tiender er utakseret.
Oddum
Hoven
Strellof

Kirkeskat og præstegæsteri er indført i samme jordebog. Præstegæsteriet var en gammel stiftsydelse til biskoppen. For at give et indtryk af denne skat kan vi tage Bølling herred.

Skjern kirke,	skat 5 mark 5 skilling 1 albo.
Hr. Mogens Gregersen i Skjern,	præstegæsteri 8 mark.
Stauning kirke,	skat 8 mark.
Hr. Lauge Jensen,	præstegæsteri 2 dal. 7 skll. 2 albo.
Dejbjerg kirke,	skat 4 mark 2 albo.
Hanning kirke,	skat 2 mark 10 skll. 2 albo.
Hr. Jens Hansen,	gæsteri 8 mark 10 skll. 2 albo.
Lem kirke,	skat 5 mark 5 skll. 1 albo.
Hr. Niels Hansen,	gæsteri 8 mark 10 skll. 2 albo.
Bølling kirke,	skat 2 mark 10 skll. 2 albo.
Sædding kirke,	skat 2 mark.
Hr. Toerd Persen,	gæsteri 6 mark.

Borris kirke,	skat 5 mark 5 skll. 1 albo.
Faster kirke,	skat 2 mark.
Hr. Jens Hvid,	gæsteri 6 mark 2 skll. 2 albo.
Vorgod kirke,	skat 2 mark 2 skll. 2 albo.
Vium kirke,	skat 21 skll. 1 albo.
Hr. Gregers Jensen, provst, er fri,	8 mark 10 skll. 2 albo.
Ølstrup kirke,	skat 10 skilling 1 albo.
Hr. Jens Michelsen,	gæsteri 3 mark.
Brejning kirke,	skat 2 mark 10 skll. 2 albo.
Hr. Per	gæsteri 3 mark.

Sådan kunne vi godt blive ved hele lenet rundt. I Hammerum herred var hr. Christen Nielsen i Gjødstrup provst; Hodsager var anneks til Ørre. Tvis lå fra Kloster-tiden som et birk uden for herredet og uden for lenet. Kun halvdelen af Vildbjerg hørte til Hammerum herred, resten til Ulfborg herred; men kirken lå i Hamme-rum herred. Simmelkær havde ingen kirke, men hørte til Ørre. Ilskov havde ingen kirke, men hørte under Sunds sogn. Ligeledes var der ikke kirke i Christianshede i Bor-ding eller Favrholt i Ikast sogn eller i Kølkær i Rind, Studsgård og Havnstrup i Snejbjerg, Ilderhede i Felding, Karstoft i Skarrild, Fasterholt i Arnborg eller i Fjelster-vang i Vorgod.

I Hjerm herred var hr. Kristen Persen i Hjerm-Gim-sing provst og fri for gæsteri. Her var ingen kirke i Hog-ager i Borbjerg; Feldborg eller Østre kirke i Hjerm fandtes heller ikke.

Ginding herreds provst var præsten i Estvad og Røn-bjerg hr. Mads Persen. Vinderup kirke i Sael fandtes ikke, Sevel hørte under Stubbergård fra klostertiden, i sognet ligger nu Trandum og Herrup kirker. Grove hørte til Haderup og Grove kirke fandtes ikke, hverken den gamle eller den nye.

I Nørre Horne herred var hr. Iver Nielsen til Hem-met og S. Vium provst. Tarm kirke i Egvad sogn fandtes ikke. Provsten i Øster Horne herred var hr. Bertel

Laursen i Ansager. Bejsnap kirke i Ølgod fandtes ikke, så lidt som Stenderup og Skovlund i Ansager.

Af kongetienden i de seks herreder svarede i landgilde eller fæsteafgift efter fradrag for bortgivne tien-der: rug 358 tønder og byg 388 tønder. Præstegæsteriet androg 93 $\frac{1}{2}$ daler.

Ved bortfæstning af kongetienden blev der svaret indfæstning. Således gav fru Ellen Stygge til Frøstrup i 1610 for Ørre og Vildbjerg sogne 29 daler eller en daler af hver ørte korn, og i 1611 gav Christopher Gersdorf af Stauning sogn 48 daler i indfæstning.

Kvægtienden blev i 1610 indkrævet af lam, gedekid, kalve og penge og indbragte dette år for

Bølling herred ..	91 lam,	7 kid,	6 $\frac{1}{2}$ dl	$\frac{1}{2}$ mark	2	pending
Hammerum herred	83	- 13	- 4	- 0	- 2 $\frac{1}{2}$ skl	2 $\frac{1}{2}$ -
Hjerm herred ...	59	-	6 $\frac{1}{2}$	- $\frac{1}{2}$	- 5	- 2 -
Ginding herred ..	49	- 3	- 3	- 1	- 1 $\frac{1}{2}$	- 3 -
Øster Horne	42	- 4	- 4	- $\frac{1}{2}$	- 8	- 4 -

Kalvene er alle steder omregnet til penge. Der var i Bølling herred 8 $\frac{1}{3}$ kalv. Der var dette år 324 lam og 27 kid. De sidste forsvinder efterhånden. Med lammene kunne man have uheld. De blev samlet i flokke og udsat til fedning; men i en lang periode fra 1624-50 døde en mængde lam af smitsom sygdom, der først kaldes pocher og siden skab.

I 1624 hedder det i et tingsvidne fra Bølling herred, at får og små kreaturer i alle sogne i dette og foregående år har været hærget af sygdom, så de i mange byer næsten er helt ødelagt. Et par år senere fik bønderne lov til at godtgøre hvert lam med 12 skilling, da de ikke kunne undvære de få lam, der levede sygdommen over. I 1630 døde 49 af lenets tiendelam, i 1634 døde 46, i 1635 66 lam. Året efter blev svaret 261 lam, hvoraf de 78 døde. I 1652 blev der tindet 220, og da var der ingen sygdom. I lenets stærkt hedeprægede sogne var denne sygdom en frygtelig svøbe for de fat-

tige hedeboender. Om sygdom på de større kreaturer fortæller lensregnskaberne intet, men fra andre kilder f. eks. processerne om trolddomssager, som der kendes en del af fra Christian IVs tid, ved vi, at sygdom og mist iblandt kvæg og heste også var stor, vel i almindelighed på grund af dårligt foder og mangel på røgt.

Udskrivning og indkvartering

I de krige, Christian IV førte, bestod landhærene i hovedsagen af lejetroppe. Den adelige soldatertjeneste betød efterhånden ikke så meget, og kongen greb da til at udskrive soldater blandt lenenes bønder, især blandt selvejerne som et — for ham at se — kun dårligt supplement for de lejede landsknægte. — Også hans fader, Frederik II, havde udskrevet bøndersoldater, f. eks. blev der ved begyndelsen af den nordiske syvårskrig pålagt bønderne at lade sig mønstre og holde deres rustning og værge til stede, og i 1565 måtte lensmanden på Lundesnæs udskrive 400 »væragtige bondesønner, pebersvende, tjenestedrenge og ledige karle«, kun adelens egne ugedagsbønder gik fri. De udskrevne skal straks ruste sig med gode værger og de bedste klæder og følge lensmandens beskikkede til København. Enhver, der ikke møder, straffes på livet.

I 1615 får Ulrich Sandberg ordre til at udlægge en gård til en løjtnant, som skal kommandere de udskrevne bønderknægte. Det er lige efter Kalmar-krigen. En lang række gårde i lenet er pålagt at levere en soldat, og lensmanden får bud om, at han må påse, at disse gårde, som var selvejergårde, ikke blev solgt, for at ejerne kunne unddrage sig deres pligt. Til gengæld for udskrivningen, får gårdene kvittet deres landgilde. Der udskrives knægte fra følgende gårde:

I *Bølling herred*. Felsing i Borris, Langergård i Brejning, to Brorstrup-gårde i Ølstrup.

Hamerum herred. Niels Lawridsen i Skærbæk, Chr. Lassen, Burgård i Vildbjerg, Ørre Brændgård, 2 mænd i Tjöring Brændgård, Povl Svendsen i Sivebæk, Sidsel Laskone i Hammerum hendes søn, Oluf Lassen, Chr. Jensen og Peder Bonde i Bjørstrup, 2 mænd i Varhede, Gjøde i Langelund, Niels Christensen i Have, Chr. Pedersen i Bidtzhave, Chr. Olesen i Fastrup, Morten Jacobsen i Hagelskær, Jens Knudsen i Ørskov, Peder Clemensen i Volsgård og Anders Terkelsen i Høgild.

Hjerm herred. Poul Christensen i Hedegård, Anders Jepsen i Majgård, 2 mænd i Kobberup og Chr. Nielsen i Dalgård, Navr.

Ginding herred. I Trabjerg udskreves Chr. Smed, Jacob Knudsen, Chr. Jepsen, Enevold Vistesen, Anders Svendsen og Jørgen Nielsen i Søndergård, Desuden Viste Madsen i Skave, P. Povlsen i Fårbæk, Morten i Kisom, Niels Olufsen i Høstrup, 3 mænd i Hvolbæk, Søren i Gråsand, Mads Pedersen i Haderis, Elle i Tinkerdal, Poul i Hessel, Jens Madsen og Villads Sørensen i Yllebjerg og Niels Eriksen i Brogård i Hodsager.

Nørre Horne herred. I Sønder Bork Niels Olufsen i Ob-ling og Laurids Skromsager, i Stoustrup 2 mænd, i Seirup 1 mand, i Bølby Jens Nielsen og i Egvad sogn Jep Frandsen i Tarm.

»Kristendommens sælsomme tilstand og forskellige ufor- modede underretninger, der tid efter anden forebringes kongen, har bevæget denne til endnu en tid at underholde det gevorbnæ folk, som det ellers havde været hans tanke at aftakke, og indkvartere dem på landsbyerne«. Således lyder indledningen til et kongeligt missive til lensmændene den 21. oktober 1624. Ulrich Sandberg fik 10 mand af disse krigens håndværkere at indkvartere. De skulle nøjes med den kost, bonden og hans folk selv bruger; men ville bonden købe sig fri for krigernes selskab, kunne han gøre det ved at betale 4 mark for en menig, 7 for en adelsbursch eller korporal og 2½ daler for en løjtnant om ugen.

Det var lige før Christian IVs togt til Tyskland, så indkvarteringen blev ikke langvarig. 1625 indkaldtes lenets 6 gerustheste sammen med de andre jyske lens til at møde i Kolding. De skal være forsynet med 1 godt gevær — nemlig med forstykke og bagstykke — gode pistoler og bandolerer og blå kappe efter den ordre, kongens hofsinder har fået på deres folk. Lensmanden mistede sin søn Frants på dette krigstog, han tjente som fændrik.

Efter denne krig og den følgende besættelse opretter kongen igen »det jyske regiment landfolk« af bønderknægte, og til disses indøvelse skal der i lenet stationeres seks fændrik- og adelburscher. En løjtnant Frants Lauridsen kom til at bo i Holstebro. Til fændrik og adelburscher blev der udlagt seks selvejergårde, en gård i Vildbjerg, Hede gård i Borbjerg, Mågård i Mejdrup, Store Bjerrum i Gudum, Fårbæk i Haderup og Brogård i Hodsager. De Lundenes krigsfolk hørte under kaptajn Anders Mogensens kompagni. Frands løjtnant fik 60 kurant daler eller 100 rigsdaler i sold. Han var gift og havde foruden sin sold en af gårdenes afgift til underhold.

I 1638 får Lundenes len ordre til at udskrive 33 mænd af de bedste, der kan fås, ikke under 17—18 år. De skal lægges i fyrstendømmet Holsten.

Det jyske regiments folk blev vistnok indøvet i herrederne. Der blev i hvert fald lavet skabe til opbevaring af deres våben i nogle kirker. Således blev der i 1640 indrettet store skabe i Skjern og Snejbjerg kirker til soldaternes geværer, »når kaptajnen dennom her afmønstrer«.

Ikke alene blev der udskrevet soldater, men også civilarbejdere. På en måde kan man godt kalde den tvungne soldatertjeneste for hoveri, statshoveri, og under den synsvinkel må også civilarbejdet for staten ses, også når det lå uden for lenet. I 1958 blev der foretaget store byggearbejder på Koldinghus; i et missive af 28. januar til lensmændene³¹⁾ hedder det, at kongen har bragt i erfaring, at der findes en mængde løsgængere, der strejfer om fra sted til

sted og bedriver stor modvillighed og bedrageri dels under påskud af, at der er studenterne eller præster eller tjenesteløse, og nu har han bestemt, at de skal få noget andet at bestille. Den 22. februar, men ikke før, skal lensmændene optage disse personer på landet og i byerne og føre dem fængslede til Koldinghus, hvor de skal være den 1. marts. Det skal være føre og stærke karle, der kan bruges til groft arbejde. Kan der ikke skaffes løsgængere nok, tager lensmændene andre personer, »der har begået nogen skalkhed, som de bør straffes for.« Hans Lange skal levere 8 stk. fra lenet her. I 1607 skal der på samme måde sendes et par løsgængere til arbejde på Københavns befæstning, og i 1637 går der igen 8 løsgængere til Kolding. I 1620 kom turen til drenge og piger på 12—14 år, som løber om og betler og aldeles intet har at leve af. Ulrich Sandberg skal fange og optage så mange, han kan få, og sende dem til Mariager, hvor lensmanden Mogens Kaas skal sende dem med kalkskuderne eller anden lejlighed til København og levere dem ved pålidelige folk på *Tugthuset*. Det er vel nærmest tvangsarbejde. Leveringen af 1 karl pr. 200 tøn-der hartkorn også af adelens til arbejde på Bersodde medbringende hjulbør, spade og skovl i 1651 er da regulært statshoveri. Ligeledes da der i 1617 og -18 måtte sendes 7 plidsfolk til Frederiksborg, for at de kunne hjælpe med arbejdet på slottets bygning.

Det var ikke alene gangdage uden for lenet, der forlangtes af bønderne. Da Ribe midt i 1570-erne blev befæstet, måtte bønderne 10 år i træk af hver gård gøre 6 dages kørsel med jord og sten. Skibstømmer fra skovene ved Silkeborg skal køres til Gudenå eller til Horsens også ved hjælp af Lundenæs bøndernes vogne, og i 1620 skal de, der boede nærmest ved Silkeborg len, for hver halvgård køre 3 læs mursten fra tegloven ved Silkeborg slot til Dronningborg slot i Randers. Det er nok Hammerum herred folkene, der har haft den tvivlsomme fornøjelse.

Af og til bevilger kongen endog bøndernes hjælp til

rent private foretagender, som da Holger Ulfstand af vandflod var fordreven fra sin gård Vosborg og måtte bygge en ny, Sønder Vosborg, på et sikrere sted i 1594. Eller da Niels Krag, kongens øverste sekretær, har købt et hus af kongen; da fik kronens bønder i Lundenæs len, Ribe kapitlets bønder og Koldinghus bønder lov til at hjælpe med at flytte huset fra Stenderup til Agerkrog, og da Ulrich Sandberg nøler lidt med at sende hjælpen, får han i 1607 bud om, at nu skal det hus flyttes, ellers skal bønderne straffes. Ligeledes må Ulrich Sandbergs lensbønder i 1626 hjælpe til at flytte Jens Juels gods fra hans gård til hans forlening, og da de nu alligevel sådan af og til sendes ud i ærinder, som ikke hører lenet til, så får da lensmanden selv, ikke Ulrich Sandberg, men den strenge hr. lensmand Iver Vind til Nørholm i 1643 kongens tilladelse til at lade lenets bønder hver age et par læs tømmer for ham. Han byggede bravt på Nørholm, så hans egne 90 bønder ikke kunne overkomme det hele; men han var i kongens yndest, og lenet var jo stort.

Ganske morsomt giver al den kongelige kørsel også anledning til en kongelig forordning om bøndernes vogne, idet kongen i 1620 får samtykke af adelen til at forlange, at bøndernes vogne straks skal forandres i vidden, så de blev »2 sjællandske alen vide mellem underkanterne af fjælene«. Det skulle ske inden to måneders forløb, og kronens bønder måtte få træ af skovene til nye aksler. En sjællandsk alen var nær 63 cm, og vognbunden skulle altså være 126 cm i bredden. Det siger sig selv, at en sådan forordning ikke kunne gennemføres; den blev læst på tingene, og den endte med en trussel om straf for uefterrettelighed; men lensmænd og ridefogeder har nok brugt øjemål, når de takserede bøndervogne. Formodentlig er det de brede holstenske vogne, der har inspireret kongen til denne vognreform; men de smalle vogne blev ikke afskaffet. Lige til gummivognenes tid var den typiske danske arbejdsvogn smal i modsætning til den holstenske, som ifølge

Claus Eskildsens Grænselære var 1 fod bredere, og skellet imellem de to vognes områder gik lige til vor tid ved Dannevirke.

Hør- og hampespind

Kong Christian IV var i sine yngre år meget optaget af at skabe en stor krigsflåde. Vi har hørt om kørsel af skibstømmer. Om hør- og hampespindet brugtes til flåden, siges ikke, men det er vel sandsynligt. I 1618 fik lensmændene bud om, at bønderne eller rettere deres koner skulle spinde hør og hamp for kongen. Der kom til lenet 8¹/₂ lispund 2¹/₂ skålpund hamp og ¹/₂ skippund 7 lispund 5 skålpund hør. Kvinderne skulle hegle hørret og hampen på slottet, og så, siges der 1621, skal de dygtigste spindersker have det fineste hør og hamp og de andre blåret. De bønder, som ingen spind fik, kom i 1623 til at svare spindepenge i stedet; det ville jo være uretfærdigt, om ikke alle skulle være med i spinderivirkomheden. Spinderipengene var kun småbeløb 4¹/₂ skilling. I 1630 indkom i spinderipenge 9 rdl.

Pile, abilder og humle

Af andre påbud, der kom fra allerhøjeste sted, er den interessante befaling om, at bønderne overalt skulle anlægge humlekuler, plante pil, abild (æbletræer) og andre ymper. Den bar ganske vist ingen frugt her i de vestjyske len; men den er udtryk for, at man så, at haver og træplantning var stærkt forsømt. De jyske bønderhaver var kålgårde, dighehegnede kålhaver, hvor grønkal dominerede og måske havde selskab af enkelte urter. Kålen kunne man ikke undvære, og hen på foråret, når den stod med frosne blade og ikke havde begyndt at skyde, måtte konerne ud for at samle andet tidligt grønt til erstatning. Kongen har derfor ikke nødig at påbyde kålhaver, for dem havde man; men humle måtte man købe, og det var valutabesparende selv at dyrke humle. For at skærme humlehaverne skulle der

plantes læ; thi med trævæksten stod det sørgeligt til. Enkelte gamle egekrat stod dog i sognene, men træer var der grumme få af. I Bøvling len måtte lensmændene i en længere årrække fra 1621 gøre rede for resultatet af den kongelige forordning, og det var ikke opløftende.

Her i Lundenæs len omtales plantningsforsøgene kun i lensregnskabet 1639—40. Der er tingsvidner for alle seks herreder, og alle steder erklærer bønderne, at planterne ikke kan trives; dog synes der på visse steder at være ympet og podet, men uden at det lykkedes at holde liv i ret meget. På Nørre Horne herreds ting d. 1. august 1639 stod slotsskriveren Peter Nielsen og gav til kende, at kgl. majestæts forordning her til tinget om pile, humlekuler og ymper er publiceret. Da tilspurgte han menige herredsmænd her på tinget forsamlede, om der er noget sted i Nørre herred, hvor sligt er eller kan efterkommes, og han begærede stokkenævn her fra tinget. Så fremkom 24 mænd, som »vand og kundgjorde med opragt finger og ed«, at Nørre herred formedelst den vester havsue og skarp sand og slet egn ikke er bekvemmelig til »at sætte piller«; men hvor de sættes, da går de straks ud, og hvor de kan gro på nogle få steder, der er kongens forordning efterkommet. Humle og ymper kan derimod ingen steder have fremgang her i herredet. Heller ikke i de andre herreder vil man indrømme, at kongens forordning kunne gennemføres. Egnen var barsk og bar, får, gæs, og andre løsgående dyr kunne med største lethed ødelægge de spirer, der kom frem; og kun hvor planterne blev værnede, ville de lykkes.

Ganske morsomt er det at se, at to andre spørgsmål, som de samme stokkenævn skulle svare på, fik et helt andet svar. Lensmandens folk fordrer nemlig også oplysning om vejenes og broernes tilstand, samt om kongens gods er ved magt på bygninger. Her giver herredsmændene et enstemmig ja. Det er bøndernes syn på sagerne, vi hører. Træplantning og humledyrkning er en umulig ting og

ville give ekstra arbejde; vejr og jordbund og løsgående husdyr vil være fjender af plantningerne i første omgang. Der er ingen tvivl om, at bønderne med god samvittighed gør deres ed på, at forholdene er sådan, at plantning mislykkes. Veje, broer og bønderbygninger er stokkenævnene tilfredse med, som de er. Så kan kongen vel også være det. Af Arilds tid har de næppe været bedre. Kan bønderne bo i husene og færdes på veje og broer — om end med besvær — da ville det være vanvid at forlange dem anderledes, når man selv skulle gøre arbejdet med forbedringerne. Arbejde og slæb havde man nok af.

Møllerne

Møllerne indtager en særstilling iblandt lensgodset. De havde nærmere tilknytning til hovedgården end andre gårde, og i en lang række af de ældre regnskaber ser man, at lenet holder mølleværk og møllehuse i stand. I 1636 blev det imidlertid bestemt, at nu skulle møllerne selv af deres indtægter sørge for vedligeholdelsen, da den havde været alt for dyr. De får da til gengæld nogen afkortning i landgilde.

Lenets egen gamle mølle var *Albæk mølle*. Den svarede 8 tønder mel i mølleskyld. I 1626 fik den et nyt yderhjul, og i 1631 et nyt inderhjul og en ny gavl. To år senere var den »udaf store vandløb bleven ganske utjenlig, gennembrødt huset samt underværket noget fordærvet så vel som nogle bindinger af møllehuset«. Der måtte en større reparation til, og desuden fik den en ny møllesten. Det hele kostede lenet 38 rdl.

Ved overtagelsen af Christen Hansens gods, Bisgård i Holstebro, fik lenet to møller: Lægård og Frøjk. Begge møller lå i Måbjerg sogn. *Lægård mølle* ligger nu i Holstebro bys anlæg, og stuehuset er omdannet til museumsbygning, mens mølledammen indgår i det smukke anlæg. Af de to møller var Lægård den værdifuldeste og svarede 24 rdl. i mølleskyld. I 1629 var den »ganske og aldeles forfalden

og øde med mølledam, kværne, hjul og huse i sig selv, begge sten itu«. Dette skal være sket i fejdetiden, og fordi den »altid efterhånden ikke er bleven ved magt holden«, lyder 24 dannemænds syn. Dammen var helt tør. Det tog et par år, inden møllen var i orden. I 1733 var det galt med stenene. To af dem var gamle og itu, så ingen kunne få malet, uden at kornet blev fordærvet. De to nye sten kostede 70 rdl. Ved den tid, da mølleren overtog vedligeholdelsen, fik han en afkortning på en sjettedel af de 24 rdl. mølleskyld, og i 1648 siges der, at afkortningen er en fjerdedel af skylden, så denne kom ned på 18 rdl. om året.

Frøjk mølle lige vest for Holstebro, nu dambrug. Dens mølleskyld var på 8 tønder mel, og den kom ved afkortningen ned på $6\frac{1}{2}$ rdl. 1 mark. I 1535 blev den repareret med tømmer fra Kielsmark skov i Borbjerg.

Under Lønborg Bispegård hørte *Tarm mølle* og *Skjern mølle*. I nogle år hører Lønborggård sammen med Lundesnæs len, og da træffer vi møllerne i lensregnskaberne. De blev forsynet både med nye møllesten og møllehjul. Da Hartvig Sass i 1648 forpagter Lønborggård, forsvinder møllerne igen fra lenets regnskaber. Ligeledes forsvinder *Naur mølle*, der blev kongen tilskiftet fra Erik Krabbe i 1640; den er helt øde og dammen tom. Den stod ellers til 24 td. mel og 1 svin at fede som mølleskyld.

Retten håndhævelse

»Lov, skel og ret« er grundpiller i samfundet, og lensmanden havde her en vigtig opgave, også af økonomisk art ved at oppebære sagefald af lenet. Det er retsbøder. Men der var også udgifter forbundet dermed. Der var opretholdelse af et fangetårn ved slottet, der var godtgørelser til rettens betjente, fogeder og skrivere, i form af frihed for afgifter, og endelig var der udgifter ved at føre visse sager for landstinget og ved eksekution af domme, der krævede skarpretterens nærværelse.

Blandt bøderne i lenets sagefaldslistes udgør *lejerståls-*

bøderne langt de fleste. Den fulde bøde steg efterhånden til 16 daler; men bøderne retter sig efter lejligheden og kan komme ned på 4 for mandens og 2 daler for kvindens vedkommende, og først i 1600-tallet er 6 og 3 mark almindeligt. Undertiden kan vidnesbyrd om fattigdom give frihed; hvor intet er, kan intet tages. I en hel del tilfælde er det gifte mænd, der avler børn uden for ægteskabet, og da kan bøden stige til den halve boslod. Også i tilfælde, hvor de to implicerede indgår ægteskab, betales der bøder. *Bårdage* eller slagsmål kommer i antal som den næststørste gruppe forseelser; men de er ikke særlig talrige.

Andre forseelser er egentlig ret sjældne, og især synes tiden indtil 1630 at have været en fredelig tid med få alvorligere sager. Dog må siges, at der i denne tid er en hel del trolddomssager; men først efter kejserkrigens tid mærkes disse sager i lenets papirer. 1631 blev således *Anne Friiskone* henrettet for trolddom, efter at hun havde siddet fængslet på slottet i seks uger. Skarpretteren *Laurids Christoffersen* fra Holstebro fik den 6. november 9 rdl. for at tage livet af hende.

Vi vil i det følgende se på de mest bemærkelsesværdige lovovertrædelser. I 1625 får Ulrich Sandberg et kongeligt brev³²) om, hvorledes han skal forholde sig imod en skrædder og en kvindeperson, der har været delagtige med hinanden i »adskillige slemme gerninger og gudsbespottelse, nemlig med blodudspringen, profetier og andet sådant«. Lensmanden har ikke været helt klar over, hvad han skulle gøre med disse mennesker, og om han i det hele taget skulle gøre noget. Kongen påbyder ham dog, at han skal lade dem tiltale og straffe. Det var jo i den stive rettroenhedsperiode, og de to menneskers usædvanlige religiøse oplevelser og handlinger vakte kongens vrede. Mere får vi desværre ikke at vide om sagen; men vi kan skønne, at de to mennesker har vakt et foruroligende røre på deres hjemegn.

På en måde står denne sag som et modstykke til trold-

domssagerne, hvor det drejede sig om den sorteste overtro og djævletilbedelse. Og vi må ikke tro, at de personer, der her blev anklaget og dømt og brændt, altid var uskyldige. Som deres anklagere og dommere, troede de fuldt og fast på, at man kunne forskrive sig til den onde og ved hans hjælp øve trolddom. Mange af de vidnesbyrd, der afgives imod dem, er sikkert rigtige nok, men at de — både skyldige og uskyldige — blev behandlet yderst barbarisk er lige så sikkert.

For ægteskabsbryderisk adfærd dømtes i 1615 *Anne Sørensdatter*, Niels Hansens kone i Langkær i Stauning, til at have sin boslod forbrudt. Hun havde ført forargeligt levned med den øgflåer og kriknsnider Lars Nielsen, som også kaldes Las Brunneksen i Langkjær. Manden kunne ikke holde ud at være i huset, der var et bol, og han løb da sin vej fra det hele. Anne havde en datter, som muligvis var født, før Niels Hansen blev gift med hende. Denne datter hed Maren Jensdatter, og hun blev i 1618 brændt for »troldoms bedrøvt« i Hing herred. Det er den Maren Jensdatter Bolle, som omtales i årbogen for 1952, s. 5 ff. Der var også en søn i huset, *Hans Nielsen*. Han blev hjemme og fik bolet, mens kællingen flyede hjemmefra, da der blev rejst sag mod hende, og tyede til sin datter og svigersøn i Rindom.

Niels Hansens bo blev nu registreret og vurderet til 47¹/₂ slet daler 34¹/₂ skilling. Man kan vel ikke gå ud fra, at boet var helt normalt efter det liv, som her var ført; men ringe var det ikke, og da tidspunktet ligger så langt tilbage som 1615, kan det nok have en vis interesse at se denne registrering fra et småmandshjem. Det var om efteråret, kornet var i hus og vurderes til 6 td. 2 skp. rug, 3 td. 5 skp. byg, 2 td. malt, 12 skp. havre. Der var vognredskab for 10 daler, 1 gammelt øg, 1 blå ko, 1 kalv, 8 får, 2 ungsvin og 3 gæs med deres yngel. Af boskab i huset var der et bord med skab under, et lille bord, et skab ved bordenden, det har nok hængt på væggen. Der var en bøgeskammel, 2 standtønder, 2 øltønder, 2 flødebøtter, 2 små standkar, 3

såer, 2 spande, 1 øltræ, 1 thoffue (vist tejn), 13 stenfæde og 7 tallerkener. Måske har der været lidt upriviligeret kro på stedet.

Samme år blev Jon Andersens bo, en gård i Sædding, vurderet til 80 daler. Det var, fordi hans kone havde taget livet af sig, og hendes boslod hjemfaldt til kronen. I sammenligning med dette bo, har bolet i Stauning været vel ved magt.

Løstgigtige kvinder blev til tider straffet med at blive strøget til kagen. Kagen var en skampæl, hvortil de kagstrøgne blev bundet, medens de blev pisket, mistede deres hud, som man sagde. I 1648 fik skarpretter Jonas Hendriksen fra Viborg 6^{1/2} daler for at give 3 løstgigtige kvinder denne behandling.

Rømningsgods tilfaldt selvfølgelig kronen, som da Jens Christensen i Tinkerdal i Borbjerg 1610 rømte for at undgå en tyverisigtelse, eller da Jens Sørensen i Tinggård rømte i 1625 »formedelst adskillige lovmål ham var overgangen«. I første tilfælde gav godset 10, i sidste tilfælde 20 daler.

Ulovlig handel træffer vi også på i sagefaldslisterne. I 1612 har Frants Christensen i Ølgod rejst rundt i Hammerum herred og købt stude; han sagde, at han havde borgerskab i Varde. Bønder måtte ikke købe stude op, det var de privilegerede stænders forret. Og for Frants gik det galt denne gang; han havde købt 15 stude, som alle blev taget fra ham. De havde kostet ham godt 100 daler, og denne sum måtte han betale i bøde ved at miste studene. Han havde købt dem forskellige steder, hos Jens Jørgensen i Daugård 2, Erik Kristensen i Bækgård 4, Oluf Thomsen ved Ikast kirke 4, Chr. Jensen i Gellerup solgte 1 for sig selv, 1 for sin datter og hans søn 2. Desuden havde Christen Pedersen i Bjørstrup solgt ham 1 stud. Det kan nok siges, at det var en dårlig spekulation for Frants. Ridefogeden, som optog studene, fik derimod 10 daler i tiendepenge, fordi han havde været så årvågen.

I 1616 klagede købmændene i Ringkøbing til kongen over bissekræmmere og forprangere, som strejfede rundt i deres opland for at opkøbe varer, der så blev ført til markeder i Ribe, Kolding eller Ry, ligesom de også køber slagtefæ, både væddere, bukke og lam, som de driver *ad æ sonden*, til Frisland og andensteds at sælge, hvorimod de til gengæld forsyner bønderne med varer, disse har brug for. Kongen svarer med et brev til Ulrich Sandberg,³³⁾ at han skal alvorligt påse, at ingen bissekræmmere, bønder eller andre i hans len, understår sig i at købe eller handle på landsbyerne, og bønderne må aldeles ikke handle med dem. Men det var tilfældigt, hvad lensmandens tjenere kunne opdage af den slags. Villads Nielsen i Lydager fik dog i 1640 en bøde på 26 daler for ulovligt køb og forprang.

Drabssager træffer vi i særdeleshed efter kejserkrigens besættelse af Jylland, men de kunne da også forekomme før den tid. Dr. Oluf Nielsen har i Danske samlinger 1. bind, s. 307, fremdraget et ret enestående tilfælde. Det stammer fra årene lige først i 1600-tallet. I 1602 rasede der i Vestjylland en pestagtig sygdom, der bortrev en mængde mennesker, da man stod helt uforstående og magtesløs over for en sådan farsot. Der skete da det, at en kvinde lod et af sine børn nedsætte i jorden og levende begrave. Vi må formode, at det er sket under presset af den panik, pesten har vakt i beboernes sind, og ud fra gammel overtro, som man vel ikke kender her fra landet, mens det i Sverige siges, at man under den sorte død i middelalderen søgte at standse sygdommen ved at nedgrave små børn levende.

Hvor begivenheden fandt sted fortælles ikke, kun at det var her i Ulrich Sandbergs len. Han var noget i tvivl om, hvordan han skulle forholde sig, da det kom ham for øre; men på kongens bud rejste han tiltale imod kvinden, og hun blev dømt til at klæde stejle og hjul. Denne straf forandrede kongen ved en benådning dertil, at hun »må straffes på sin hals og rettes med sværdet.« Det skete i 1604.

Barneofringen fandt sandsynligvis sted i Ejsing sogn.

Oluf Nielsen skriver i bogen om Hjerm og Ginding herreder, at det er sandsynligt, at begivenheden ligger til grund for et sagn hos Thiele (II bd., s. 62 i udgaven 1843). Her fortælles:

»I Ejsing sogn er en hede, på hvilket sted tilforn stod byen Gaderiis; men i pestens tid uddøde alt folket der, og det var nær gået Ejsing by ligeledes. Dog blev byen reddet derved, at bymændene købte et natmandsbarn og efter en klog mands råd begrov det levende på grænseskillet. Derfor kunne pesten ikke nå over til Ejsing«.

Folkesagnet synes her at have bevaret den usædvanlige hændelse helt nøje; men fra 1604 og til den tid, da sagnet er optegnet, er der da heller ikke mere end et par hundrede år.

Samme år, som dette skete, befalede kongen, at man skulle være Thomas Maltesen på Tanderup behjælpelig med at pågribe Christen Christensen af Nørre Nissum, der efter loven er bleven forfulgt og gjort fredløs, fordi han havde slået sin kone ihjel og kastet liget i fjorden. Alligevel opholder han sig i landet imod den dræbte kvindes slægtninges vilje.

Skriveren på Lundenæs, Jens Lassen, fik 1629 oprejsningsbrev på at forfølge sin broder Christen Lassens drabsmand. Christen Lassen var under besættelsen bleven skudt i Najbjerg i Timring af nogle danske, og Jens Lassen kunne da ikke som broderens eftermålsmand forfølge sagen; men nu får han lov at udmelde sandemænd. Jeg formoder, at de to brødre er ud af herredsfogedslægten Lassen i Nørre og Øster Horne herreder og sønner af Las Nielsen i Bindsbøl (se Jens Abildtrup: slægten Abildtrup II, s. 39, hvor der står, at Jens Lassen var fuldmægtig).

Vi er nu inde i den urolige tid. I året 1631—32⁴⁴) må lenet ikke mindre end tre gange hente skarpretteren. Vi stifter bekendtskab med Holstebro bys skarpretter, *Laurids Christoffersen*, der, som før er meldt, brændte Anne Friiskone for trolddom. *Jens Jocusen* fra Ribe henrettede ved Lun-

denæs kirketyven Søren Illesen, der havde stjålet i 25 af egnens kirker. Han blev formodentlig hængt, hvilket indbragte skarpretteren 9 rdl. Fra Randers hentedes mester *Hans Besseler* for at halshugge Mads Christensen, en gårdmand fra Munksgård i Asp sogn. Det skete på Hjerm herreds ting den 18. maj 1631. Den 6. november blev Anne Friiskone brændt, og den 27. april blev kirketyven hængt. Regnskabsåret demonstrerer ligefrem alle tre almindelige aflivningsmåder. Hans Besseler var noget af en halvstuderet røver, han kunne selv skrive sit navn og undertegner således:

Hans Besseler,

scharprichter

Randers

medt min egen hanhdt.

Anne og kirketyven efterlod sig intet til at bøde på slotets udgifter ved rettergang og henrettelser. Anne sad i fangetårnet i 6 uger og Søren Illesen knap så længe. Anderledes var det med Mads Munksgård. Her var det en gårdmand, som var drabsmand og havde slået en mand ved navn Knud Pedersen ihjel. Hans bo blev vurderet, og kongen fik som sagesfald den halve lod, mandens del, efter fradrag af 10 pct. til ridefogeden i tiendepenge. Denne halve boslod var på 134 slette daler, og udgifterne blev sat til 71 slette daler.

Processen imod Mads Munksgård var ikke lang. Han blev anholdt den 20. marts, og en måned senere blev sandemændene fremstillet på landstinget for at bekræfte deres ed. Sagen blev dog udsat i fjorten dage. Så mødte lensskriveren op med de otte sandemænd, fangen og to vogtere, herredsfogeden Jens Jensen og en pige, der skulle vogte fangen om dagen. Landstingsdommen faldt vistnok d. 8. maj, og ti dage senere måtte gårdmanden fra Munksgård bøde for sin gerning. Om han sad fængslet i Lundenæs kan ikke ses, men i tre uger sad han indespærret hos herredsfogeden i Hjerm herred med en mand fra slottet til at vogte på ham.

Vi må se lidt på hans bo i Munksgård. Det blev vurderet den 13. maj. Forårssæden var ikke lagt; men der var sået 8 td. rug om efteråret. På gården var der 4 td. rug, 3 td. byg, 1 td. havre, 1¹/₂ skp. boghvede og 2 td. malt. Besætningen var på 1 spand heste, 1 plovstud, 3 køer, 1 tyr, 4 ung-nød, 2 spædkalve, 11 får og 1 svin. Af kødmat i huset fandtes 2 sider flæsk, rug, malt og flæsk var der rigeligt af sommeren over. Der var på gården en beslagen vogn og nogle trævogne, 1 gammel plov og harve foruden 9 stål harvetønder, 3 høleer, 3 segle til at skære korn med, 1 lyngle og en tørvespade. I bryggerset stod to små håndkværne. Til gården var der selvfølgelig også et hårtøj, en skærkiste og en støvt. Så var der forskelligt håndværkstøj, tønder, øltræ og strippe. En gammel sadel og tilhørende bidsel samt »en gammel vergi«. Dette sidste kan tyde på, at Mads muligvis engang har tjent som rytter, og her er vi måske ved årsagen til, at livet mislykkedes for ham.

Regnskabet for 1632—33 viser, at der igen har været bud efter mestermanden. Det er *Jens skarpretter* fra Ribe, der henrettede *Chresten Plougstou* med sværdet for manddrab. Og så går der kun fem år, så er det en barnemorderske fra Nørre herred, der bliver henrettet af mestermanden fra Viborg. Hun hed Karen Lauridsdatter og kaldtes *Karen Badskier*. Hun havde haft tilhold i Ulbæk i Lyne i Las Mik-kelsens hus, hvor hendes efterladenskaber blev vurderet. Der var en gammel kiste, to små krukker og noget mere, som blev sat til 3 mark 7 skilling, »og ikke der fandtes mere uden nogle gamle pjalter, som lå i kisten, som intet doete at sætte for pending«, siger lensmanden Iver Vinds udmeldte taksationsmænd: Christen Christensen i Adsbøl og Iver Christensen i Ulbæk. Karens dødssted er sikkert på en af de mange galgehøje, som findes i herredet.

Året efter Karens henrettelse blev en fange ved navn Niels Therning, der var sat i tårnet for flere lovovertrædelser, sendt til Bremerholm, og samme år blev fanget en røver, *Christen Jepsen Alending*, der i tre uger sad fængslet

på slottet, men så brød han ud og flygtede. Han blev nu i tre uger eftersøgt af to mænd, der da også fangede ham og bragte ham med hjem til Lundenæs, at »man igen kunne betræffe at lade ham stå hans ret«, som det hedder. Det trak dog ud en måneds tid, og da blev han ført til Ribe byting for at bekende, hvad han af sit røvede gods havde afhændet der i byen. Ridefogeden var med, og fangen blev bevogtet af fem personer, for at han ikke skulle slippe løs og undgå galge eller sværd. Og så snød han alligevel mestermanden for en ugeløn; han brød igen sit fængsel og flygtede østpå gennem hedesognene. Tre mænd fra Hoven forfulgte ham til Karstoft, hvor han for øjnene af dem sprang i åen og druknede.

Når vi kommer ud af 1630-erne, bliver der lidt mere roligt, ganske vist får tre kvinder en gang kagstrygning i 1640 med alle ordentlige menneskers bifald; men så er der fred til 1653, da en kvinde ved navn *Maren Jensdatter* fra Fousing sættes i fængslet anklaget for barnedrab. Hun sad der fra den 21. april. På hjemtinget blev sagen overgivet til landstinget. Den 22. maj var delefogeden fra Hjerm herred for Viborg landsting med hende, og sandemændene »svor hende barnets bane over.« Dog opgav hun ikke, og den 11. august rejser skriveren og Niels Jæger med fangen til landstinget igen, efter at sandemandseden var stævnet. Sagen blev udsat, og den 12. septbr. tager de igen til Viborg landsting; men først den 26. faldt afgørelsen. Denne gang var skriveren Niels Kusk med som fangevogter, og da blev *Maren Jensdatter* frikendt for anklagen.

Og lad os så slutte denne triste række af livsskæbner med at nævne, at i 1656 tog Peder Jensen i Lind livet af sig selv. Hans kone Sidsel Knudsdatter flytter så til Kidderisgård til deres søn Jens Pedersen. Peder Jensen var efter sin tid at regne for en holden mand. Han efterlod sig i rede penge 53 rdl., og så havde han et gælds-brev, der lød på, at præsten hr. Christen Sæel skyldte ham 30 rigsdaler. Han var altså ligefrem kapitalist; men derfor kan han godt have taget sig

af dage på grund af pengesorger. Hans halve boslod tilfaldt kongen; det var straffen for selvmord.

Nu må man ikke tro, at de drabssager, her er fremdraget, er de eneste sager af den slags i de seks herreder. Det er kun de tilfælde, der ligger i lenets gods.

Visse sager lader lensmanden gå til kongen som *benådningssager*. Således havde enken Elle Sørensdatter i Bredvig i Ørre berettet for lensmanden i 1638, at hun har haft bondeskylden af halvparten af Hjelmsegård i Hodsager, som på grund af ubetalt herlighed og rettighed er skuret til lensmanden på Lundenæs under kronen, det vil sige tildømt kronen, og at grunden hertil er, at gården blev nedbrudt af de kejserlige, og at ingen vil opbygge en nedbrudt gård og alligevel svare konge- og bonderettighed deraf. Af den grund har den i nogle år ikke været fæstet bort. Hun beder nu om, at gården må være kvit og løs af dette skurefald. Dette bevilger kongen hende, hvis hun snarest melder sig på Lundenæs og klarer den resterende herlighedsafgift.

I 1637 havde et halvtosset menneske stjålet en hest og var derfor dømt til galgen, skønt hesten var fundet og kommen hjem igen. Kongen benåder da den stakkels gangenfulg imod, at han »ganske forsværger« Jylland, så skal han beholde livet. Et andet tilfælde af benådning på visse betingelser stammer helt fra 1596. Lensmanden har spurgt, hvordan han skal forholde sig med en mand, som er sat i fængsel på slottet, og som er gjort fredløs for en gældssag og siden dømt fra halsen. Kongen tillader, at manden må komme ud, hvis han er så formuende, at han i nogen måde kan stille sagsøgeren tilfreds — eller i anden måde forholde sig med ham, som kristeligt og ret kan være. Hvad ordene *kristeligt* og *ret* betyder i dette tilfælde, overlader kongen åbenbart til lensmandens skønsomhed — og læserens. De tre tilfælde er hentet fra Kancelliets brevbøger de pågældende år.

Sager angående gejstligheden har der været en del af. Lensmanden havde den gejstlige juridiktion over lenets kir-

ker og deres tjenestemænd. Dog blev rent kirkelige sager behandlet af provsteretter og synoder.

Først skal vi se på et par studenter, som skal aves. I 1594 skriver kongen til lensmand Hans Lange,³⁵) at *Mogens Gregersen*, barnefødt i Skjern, der for nogen tid siden har faret med løsagtighed og derfor er dømt fra livet, har nu ansøgt om at blive benådet. Kongen har da af hensyn til hans ungdom skænket ham livet på de betingelser, at han fortsætter sine studier i udlandet og i fem år efter dette brevs dato forsværger kongens riger og lande, og at han i den tid opfører sig tilbørligt. Hvis dette opfyldes, skal lensmanden sammen med biskoppen hjælpe ham til et præstekald i lenet, dersom han findes tjenlig; thi det skal gå til efter ordinantsen.

Studenten var hjemmehørende i Skjern, søn af præsten Gregers Jensen, og han må have lagt sig kongebrevets ord på sinde; han blev sin faders efterfølger som sognepræst for Skjern og slotsprædikant for Lundenæs.

En anden sag handler om en student fra lenet ved navn *Jens Høst*. Han var af selvejerfamilie og ejede part i en gård; men han har ved studier i Tyskland pådraget sig sådan gæld, at værten der ikke ville tillade ham at rejse, før pengene blev betalt, og en af hans bekendte har da hjulpet ham; men Jens Høst har undladt at betale pengene tilbage. Da nu nogle af hans venner har sagt god for ham, skal lensmanden sørge for, at pengene bliver betalt enten af Jens Høsts ejendom eller af de venner, der har kautioneret for ham. Det var i 1601 (Kanc. bb. 30. 10).

I 1613 betaler hr. *Otte i Hodde* 18 dal. for kivagtighed i kirken. Ved de kirker, kongen ejede, havde beboerne kaldsret; men den kaldede skulle godkendes af biskoppen. I Oddum var præsten hr. *Christen* død i 1619, og beboerne ville have, at en ny præst skulle tage enken med kaldet. De hørte hele seks kandidater tale i kirken uden at finde en, som ville gå ind på betingelserne. Endelig, efter næsten et halvt års forløb, kom der en mand, der passede til pladsen;

men da bispen skulle godkende valget, fandt han, at personens tidligere livsførelse ikke var pletfri. Sagen kom da til kongens afgørelse, og han bestemte, at en af de seks skulle sendes til ham, og hvis han fandt ham god, skulle han ordineres og sognemændene tage imod ham. Sådan kom hr. *Mikkel Sørensen* til Oddum. Han bed dog vist i det sure æble og tog enken, som bønderne forlangte.

I Vejrum var omkring 1620 en præst ved navn *Christen Nielsen*. Om ham hedder det,³⁶⁾ at han tilholder sig noget gods med herlighed og rettighed, som i papismens dage skal være givet til en sjælemesse eller anden sådan tjeneste. Ved den store kirkeforandring kunne sådant gods i visse tilfælde gives tilbage til arvingerne, og her er netop tale om hr. Christens fædrene gods; men kongen vil have i det mindste herligheden af godset. Under processen blev hr. Christen om med rette eller urette dømt for med løgnagtighed at ville erhverve godset, og blev fradømt hans halve boslod for »dom overgangen på hans finger.« Den halve boslod udgjorde 50^{1/2} slette daler, og dem ville kongen ingenlunde tilgive boet. Sagen var, at præsten nogle år i forvejen på grund af en retssag med Knud Gyldenstjerne havde været suspenderet fra embedet. Denne sag drejede sig om hans søsters gæld, her var hr. Christen værge for søsteren, og i sagen blev søsteren, altså værgen, beskyldt for underfundighed. Han blev dog igen indsat i præsteembedet. I Holstebro bys historie refererer Aldal denne sag og siger, at præsten døde, før han igen kom til embedet. Sagen har formodentlig ruineret præsten, og så har han holdt så hårdt på sit fædrene gods, som nu i 1621 blev ham fradømt.

Præsten hr. *Iver Iversen Hemmet* i Bølling og Sædding havde fået kronens part af korntienden i Bølling sogn, men blev af bonden *Jens Sørensen* påført proces om dette, som gik præsten imod og af denne blev indanket for rigens råd. Mens disse processer står på, har præsten de yderste besværligheder med at oppebære tienden, og lensmanden får der-

for i ordre fra kongen,³⁷⁾ at præsten må oppebære tienden uhindret og betjene sit kald, til dommen bliver afsagt.

I 1633 kaldede bønderne i Horne-Torstrup en ny præst, som provsten Hr. Hans i Ølgod ikke ville anerkende. Manden hed *Mads Hansen Trane*. Provsten fik nogle andre bønder til at kalde en anden kandidat ved navn Jørgen Povlsen, provstens svoger, og underskrev hans kaldsbrev. Da Iver Vind til Nørholm som hovedmand i sognet havde bifaldet valget af hr. Trane, kunne dette ikke gå upåtalte hen, skønt Vind endnu ikke var lensmand i Lundenæs, men havde Lister len. Kongen giver i et missive til Ulrich Sandberg 1633³⁸⁾ denne ordre til at undersøge sagen ved at tiltale hr. Hans i Ølgod, om han ikke bør lide for denne hans forseelse som den, der ikke vil agte kongens mandater og forordninger og muligt afsættes fra hans provsteembede. Sagen gik hr. Hans imod, så han blev dømt til at betale 20 speciedaler til de fattige i Horne og Torstrup sogne, og dermed tilgiver kongen ham hans forseelse, »og han skal herefter ikke forse sig i sådant.³⁹⁾

Hr. *Oluf Clausen*, sognepræst i Bork, blev i 1636 dømt for »en urigtig seddel«. Skønt han anmoder om henstand med sagen. Han blev i 1638 dømt fra sit kald af stiftenslensmanden Albret Skeel, biskop Johan Borchersen og Iver Vind til Nørholm. Kongen benåder ham dog, så han får lov til at blive i sit embede mod at betale 100 speciedaler til kongen og 100 til hospitalet i Varde.⁴⁰⁾

Hr. *Hans Bertelsen* i Ansager måtte i 1640 meget mod sin vilje vige sit embede, der blev besat med Iver Vinds huslærer Anders Lavridsen Vedel, som var i høj yndest hos lensmanden og hans frue. Han blev gift med fruens kammerpige, og lensmanden gjorde deres bryllup. Hr. Hans har nok været en selvstændig og noget ejendommelig person. Der blev ført flere retssager imod ham, og i en af dem sagde han nogle ord imod den *strengt hr. lensmand*, der ikke skyede noget middel til at få ham fjernet. Sagen imod denne

præst kaster ikke noget smukt lys på Iver Vind, der også en tid holdt ham fængslet på Lundenæs slot. (Hr. Hans' modgang er beskrevet i H. K. Kristensens bog om Øster Horne herred, s. 383 f.).

Det kunne også hænde, at adelspersoner blev fængslet på slottet. Den 4. 8. 1608 udgik der et missive til Ulrich Sandberg om straks og med største vindskibelighed at få friherre *Sigfried Reinschatt* fængslet på Lundenæs slot og bevogte ham der, indtil kongen lader ham hente derfra, hvilket skal ske med det allerførste. Hvis friherren undviger eller bortkommer, vil Ulrich Sandberg komme til at stå i rette derfor (Kancelliets brevbøger).

Dette kongebud må lensmanden have udført tilfredsstillende, friherren blev senere overført til Dragsholm slot på Sjælland, hvor han sad til sin død 1620.

Friherren ejede Herningsholm, som han havde fået med sin hustru Magdalene Olufsdatter Munk, der i 1585 var blevet enke efter Josva v. Qualen. Reinschatt opførte sig helt afsindig mod familie og tyende. Og det er baggrunden for hans fængsling på Lundenæs og hans livsvarige indespærring på Dragsholm.

Lensmandens medhjælpere

Herrederne og Birkerne var på den tid retskredse som fra gammel tid. De havde hver deres dommer eller foged og hver deres skriver. Både herredsfogeder og skrivere var antaget af lensmanden. Herredsfogederne var bønder, der igennem praksis var opøvet i tingsforretningerne og selvfølgelig kendte gammel lov og ret og nye forordninger. Det skulle helst være selvejere, men i hvert fald formuende mænd, da de, hvis de fik deres dom underkendt, af deres pung måtte bøde derfor; men de behøvede ikke at være studerede folk. I ældre tid gav præster og degne sig af med at være tingskrivere, men det fandt ikke sted her i 1600-tallet. Skriverne havde vel ofte gået i latinskole i nogle år. De skulle i hvert fald kunne skrive. Det var i og for sig

ikke strengt nødvendigt for herredsfogederne, selv om det var ønskeligt. Herredsfogedembederne gik tit i arv fra fader til søn eller svigersøn, så man ligefrem taler om herredsfogedsslægter. Et eksempel på en sådan finder vi i *Hammerum herred*. *Jacob Mortensen*, boende i Bjødstrup i Gjellerup sogn, var i mange år herredsfoged. Han hørte til slægten Barfod, der før Jacobs tid havde produceret herredsfogeder i Vester Horne herred. Jacob Mortensen blev herredsfoged omkring 1625. Hans svigerfader, Peder Mar eller *Peder Bonde* i Bjødstrup havde også været herredsfoged, og efter Jacob Mortensen blev sønnen *Knud Jacobsen* herredsfoged og boede i Bjødstrup, mens en anden søn *Jens Jacobsen* blev herredsfoged i Ulfborg herred og *Peder Jacobsen* herredsskriver i Hammerum herred, endnu inden hans fader opgav sin stilling som foged.

I *Bølling herred* træffer vi som herredsfogeder *Christen Eriksen* i Klokmose 1614. Han var foged i årene 1604-15. Herefter *Erik Pedersen* i Ganer i årene 1615—31, og han afløses vistnok af *Jacob Jensen* i Ganer. 1654 træffer vi *Christen Nielsen* som herredsfoged.

Hjerm herred har i en række år til 1619 *Christen Madsen* i Torp som foged, da han afløses af *Christen Andersen* i Nørby, som døde 1629, og så træffer vi *Niels Christensen* i Gammelby i Mejrup.

Ginding herred havde 1611 en herredsfoged ved navn *Knut Nielsen* i Staulund, mens *Godsk Christensen* i Egebjerg var skriver; han optræder også i dommers sted. Knut var foged i 1636. I 1654 hed herredsfogeden *Christen Pedersen* i Gl. Hodsager.

Nørre Horne herreds fogeder er i 1603-15 *Las Nielsen* i Bindsbøl. Hans fader *Niels Lassen* og farfader *Las Michelsen* af Obling i Sønder Bork havde begge været herredsfogeder i herredet. Las Nielsens søn *Las Lassen* af Vestergård i Nør Bork var foged i en længere årrække. Han efterfulgtes af *Mads Madsen* i Tarm Bisgård. Som skriver brugtes i lang tid Chresten Ibsen på Kjærgård i Strellev. Da denne

gård ikke lå under Lundenæs, men hørte til Riberhus len, må lensmanden give en særlig begrundelse for, at Chr. Ibsen var blevet skriver. Det hedder sig nemlig, at lensmanden ikke kunne finde nogen passende skriver i herredet, og så valgte han manden på Kjærgård, der som løn fik landgilden af en gård i Kvie i Ansager sogn.

Øster Horne herred har også fogeder af Las-slægten, idet herredsfoged *Niels Hansen* i Grimlund i Hoven får sin datter gift med efterfølgeren både i gård og tingsæde, *Niels Lassen*, der var søn af Las Nielsen i Bindsbøl. Han døde omkring 1631, og som efterfølger får han broderen *Viste Lassen* i Bindsbøl, der tidligere havde været tingskriver. Som efterfølger får Viste sin brodersøn *Michel Nielsen* i Grimlund, og han var herredsfoged i 1652. I de to Horneherreder dominerer Lasserne altså fuldstændigt som dømmende myndighed, og der er ingen tvivl om, at slægten bar præg af mands vid og evner langt ud over det sædvanlige.

Lundenæs birk eller Skjern birk var et meget lille retsområde. Herredsfogeden *Erik Pedersen* i Ganer var også birkefoged. Denne mand kom ulykkeligt af dage en søndag aften i 1631; han havde været ridende til Bølling, og efter gudstjenesten gik han med præsten hjem til en bid brød og et glas brændevin. Da han derefter red hjem, sendte præsten sin karl med ham for at se, om han kom godt hjem. Erik Pedersen ville dog ikke have karlen til at følge sig og vinkelede ham fra sig og red alene. Han blev senere på aftenen fundet i en vandgrøft, hvor han var druknet. Midt i trediverne var *Niels Nielsen* i Vester Marup birkefoged, og han følges af *Jacob Nielsen* i Albæk. Om Niels Nielsen fortælles, at han sammen med Christen Jensen i Ganer efter overenskomst med lensmand Iver Vind har forpligtet sig til at slå en bro over en å i Skjern kaldet *Kirkeå*. Det var i 1639. Der havde været en bro før den tid, men den var øde; der går alfarvej over åen, og mange må på grund af isbrud og stort vand ligge foran denne bro og kan ikke komme over den,

mens andre med stor livsfare er kommet over. Nu skal de to mænd på egen bekostning forfærdige broen, så den vejfarende kan komme over uden fare. Til gengæld må de så efter kongelig bevilling oppebære 1 skilling danske af hver to heste og en vogn, $\frac{1}{2}$ skl. af hver hest eller okse, der kommer over broen. Det skal dog stå enhver frit at drage uden om broen gennem åen uden at betale bropenge. På grund af den temmelig store bekostning ved brobyggeriet tillader kongen endog, at en af »hver deres børn« efter deres egen død må nyde bropenge imod at vedligeholde broen.⁴¹⁾ Det må formodentlig være hovedvej 11, der kom til at nyde godt af birkedommerens og hans gode vens brobyggeri. Om broen var færdig allerede den 12. august, da Bølling herreds mænd 17 i tal, svor med ed og oprakte fingre, at veje og broer var så ved magt, at den vejfarende »kan noksom komme frem uden fare,« ja, det kan vi kun formode.

Føruden fogeder og skrivere havde lensmanden ude i herrederne nogle mænd, der var lenets særlige tillidsmænd, idet de opkrævede skatter og restancer og næsten altid mødte på lensmandens vegne til tinge over for bønderne, hvis ikke slotsskriveren fandt det som sin pligt at møde op. Disse mænd kaldtes defogeder eller undertiden ridefogeder, og de havde næsten hver ugedag ærinde på herredstinget.

Af de mere private medhjælpere for lensmændene, tjenerne, som han selv måtte lønne, må vi først og fremmest nævne *slotsskriveren* og *ridefogeden*. Undertiden var begge stillinger forenet i samme person. De havde visse officielle indtægter af lenet, idet ridefogeden fik *tiendepenge* af stedsmaal og sagefald, og skriveren fik sin *skriverskæppe*. De boede begge på slottet i det nordre hus, hvis de da ikke samtidig var indehavere af en gård. Det var disse to personer, der forestod den daglige administration af lenet, gården og godset ved hjælp af underordnede, som kunne bestå af en kornmåler og underskriver, en skriverdreng, en gartner, en ladefoged, en fisker, en buddreng, et par piger og en eller flere røgttere.

Der kan ikke siges meget om disse slottets tjenere; men vi kan opstille en liste over ridefogeder og slotsskriver.

<i>Ridefogeder:</i>		<i>Skrivere:</i>	
1610—19	Christen Kier.	1615	Hans Mikkelsen.
		1617—25	Christen Olufsen.
1625	Christen Olufsen.	1625—29	Jens Lassen.
		1630—34	Stafen Nielsen.
1635—36	Stafen Nielsen.	1635—38	Peder Nielsen.
1638—42	Gregers Lauridsen.	1640	Jocum Kli.
		1649—51	Christen Nielsen.
1651	Christen Nielsen.	1652	Jens Christensen.

Om Stafen Nielsen, der først var skriver og siden ridefoged, vides det, at han i 1635 fik Bur og Navr kongetiende i fæste. Gregers Lauridsen fæstede 1640 Nørgård og et bol i Engsig i Skjern. Fæsteren i Nørgård, Jens Jensen var død, og manden i Engsig oplod bolet på grund af armod. I Engsig tilhandlede han sig desuden en part i en bondegård, hvor beboerne også var gået i armod. Han har nu så meget jord, at det kan regnes for en hel gård, fuldredsels gård. Han søger kongen om lov til at lægge bolet og den halve gård i Engsig under Nørgård og bruge det samme mod at betale sædvanlig landgilde, men dog fri at være for ægt og arbejde deraf, så længe han og hustruen, Maren Fransdatter, bor på Nørgård. Det var i strenge Iver Vinds tid, og med lensmandens anbefaling fik ridefogeden selvfølgelig denne tilladelse. Her er altså et tilfælde, hvor ridefogeden sandsynligvis ikke har boet på slottet, men haft sit hjem på Nørgård.

Om den *Jens Sørensen*, som i 1552-54 kaldes ridefoged, men bor så langt borte fra slottet som på Ulfborg Kjærgård, virkelig var slottets godsforvalter, er vel tvivlsomt. Han kaldes altid ridefoged; men denne benævnelse blev vist også til tider brugt om delefogederne. Jens Sørensen kom dog ofte til slottet. I året 1652-53 var han der ni gange, enkelte gange lå han natten over på slottet, hvilket der i og for sig ikke er noget mærkeligt i, da han havde lang vej frem og tilbage, en 10 miles rejse. Men det sker også, at han er på slot-

tet i flere dage; således er det i slutningen af marts 1653, da lensmanden opholdt sig der; han var da på Lundenæs i dagene fra 29. marts til 1. april, og tager af sted samme dag som lensmanden rejser. Sidst i april træffer vi igen Jens Sørensen på et fire dages ophold på slottet, ligesom skriveren besøger ham en enkelt gang på Ulfborg Kjærgård. Som fuldmægtig for lensmanden træffes han både på Ginding og Hammerum herreds ting. Og da kvinden Maren Jensdatter af Fousing i april 1653 blev sat i Lundenæs fængsel, kom hun fra Jens Sørensen. Han må da også have optrådt på Hjerm herreds ting som lenets fuldmægtig. Vi må vistnok regne ham med i rækken af ridefogeder eller slotsforvaltere, og som sådan har han stået over skriveren i tjenesten. Vi ser da også af listen, at mænd, der først har været skrivere, senere er blevet ridefogeder. Det var imidlertid skriveren, der ordnede lensregnskabet, og som regel er det også ham, der rejser til kongens rentemestre med det og svarer på de bemærkninger, der måtte være at gøre dertil, altså til revisionen.

ET ÅR PÅ SLOTTET

Som et slags tillæg kan vi til slut prøve at indleve os i årets gang på Lundenæs slot. På slottets skriverstue samledes trådene for lenet og godset. Her blev brugt meget papir, lak og blækpulver. I regnskabet for 1652-53 opgøres forbruget til 16 rigsdaler, hvilket svarer til værdien af et par stude. Rentemestrene ville da heller ikke have den post med på regnskabet; for »der var ej sådan udgivet sidste år.« Men skriveren, *Jens Christensen*, skulle jo helst have så meget med som vel muligt.

Der foreligger for samme år et mærkeligt bilag til lensregnskabet. Det hedder: »Mandtalen på slottets daglige personer så vel som på adskillige fremmede.« Det strækker sig fra Phillip Jacobi dag (1. maj) 1652 til årsdagen 1653, og det er en i og for sig meget nøgtern liste over hvor mange måltider, der året igennem blev fortæret på slottet og af

hvem, de blev fortæret. Hvor megen ædelse, der medgik, får vi desværre ikke at vide, men der blev serveret i alt lige ved 14.000 måltider. På almindelige arbejdsdage gik folkene på gården tre gange til bordet; men om søndage og andre helligdage måtte de spænde livremmen et hul ind; thi da fik de kun to gange, og det har nok efter ældgammel skik været *dover og nadver*.

Hele dette madbjerg blev tilberedt først af lille *Maren Kokkepige*; men da hun rejste til juni — formodentlig for at blive gift, fik de *Sidsel Kokkepige* fra Rydhave, hvor lensmandens søster, fru Margrethe Redtz, boede og var gift med Malte Sehested. Sidsel var imidlertid ikke så stærk af sig — så ville fru Margrethe vel ikke have mistet hende — og derfor fik hun til oktober en medhjælperske, der hed *Kirsten Bryggerspige*. En gang imellem havde de to piger et »qvindfolk« til hjælp ved at brygge og bage, men ellers var det de eneste kvinder på slottet. Og så skete der det sørgelige, at Sidsel den 27. marts blev virkelig syg og sengeliggende. Man måtte sende bud til hendes slægt, og den 7. april kom hendes broder og søster. Sygdommen tog imidlertid overhånd, og Sidsel døde anden påskedag, den 11. apr. Nu skulle der holdes *vågestue*. Ti personer var samlet i ligstuen. Hvordan vågestuen artede sig, siger madregnskabet intet om, men de fik i hvert fald hver et måltid mad, og natten forløb nok, som vågestuer i almindelighed gjorde, på en så støjende og opstemt måde, at vi ville have fundet det aldeles forargeligt og usømmeligt. Fjerde påskedag blev Sidsel jordet, og hendes to søskende rejste bort. Et par dage efter må Kirsten Bryggerspige have en kone til hjælp ved bagningen; men allerede den 24. april kom den nye kokkepige *Apoloni* fra Boel, hr. Ivers, til slottet. Hun havde ikke så langt at flytte, idet man må formene, at hun kom fra det velhavende præstehjem i Skjern præstegård, hvor præsten hed Iver Gregersen Hemmet.

Man ville altså ikke forlange, at Kirsten alene skulle forestå husholdningen, sådan som Sidsel havde gjort det forrige

sommer. Slottets allertravleste tid var dog overstået, hvis ikke lensmanden, junker *Peter Redtz* til Tygestrup, ville gæste slottet i sommertiden. Han havde i hele det foregående år kun været på slottet en gang under et længere besøg fra femte februar til den første april.

Allerede den sidste dag i januar kom forløberne for junkerens lille hof, de to tjenere *Morits Eskildsen* og *Jørgen*. — Nogle få dage senere kom *Per Skytte*, og endelig arriverede den med spænding ventede lensmand en lørdag eftermiddag i sin karosse sammen med en højt betroet person ved navn *Villiam* eller *Villum*, der formodentlig har været sekretær. Som kusk optræder junkers *Frants*, som man kaldte ham for at kende ham fra slottets egen *Frans*, der var skriverdreng. Junker *Redtz* kom formodentlig fra snapstinget i Viborg. Hans nærværelse forøgede ikke kvindekønnet på slottet, han kom uden kvindelig ledsagelse.

Junkerhoffet forøgede naturligvis kravet til kvinderne i køkkenregionerne til det to- eller tredobbelte. Der måtte skaffes hjælp, og selv om *Lille Christoffer*, der var kommet fra Oderskov i august måned, nok har kunnet bruges som medhjælper for pigerne, så træffer vi dog snart et par nye personer, der formodentlig har domineret i stegerset. Allerede efter to dages forløb afløses *Sidsel* ved stegespiddet af en dreng,⁴²⁾ *der vender steg*; for nu skulle der brases op. Slottets almindelige søbemad, kål og grød, slog ikke til, og den 14. febr. træffer vi *Peder Kokkedreng* ved siden af ham ved stegespiddet. Om en af lensmandens private tjenere har optrådt som overkok, eller de blot har fungeret som grydekiggere for at konstatere, at maden blev efter junkers smag, siges der intet om; men det er givet, at en eller flere af dem som opvartere hyppigt har taget smagsprøver af, hvad der blev rørt sammen og af stegene på spiddet. Lensmandens vinkælder, som til daglig var lukket med syv segl, er sikkert også bleven godt udluftet i de to måneder.

Travlhed var der på slottet. Der kom adelige gæster. Allerede et par dage efter, at junker *Redtz* var kommen,

Peter Redtz.

(Det kongelige Biblioteks billedsamling)

rullede en karosse gennem porten og holdt for døren til fruerstuen. Det var den velbårne herre *Thyge Billau* med tjener og kusk, formodentlig inviteret på Viborg snapsting. Denne herre nød steg og vin og anden bekvemmelighed på slottet i to dage, så kunne han godt udhvilet sætte sig i sin vogn og køre hjem.

Hr. Thyge afløstes af den lige så velbårne herre *Jesper Vognsen*, ritmester og senere ejer af Østergård i Lyne. Han har nok været ridende, da han kun medbragte en tjener. Ritmesteren lå ikke over.

Allerede næste dag kom der igen rejsende til Lundenæs. Det var en person ved navn *Mariche Fromb*, der var ledsaget af en vis *Hans Hansen* fra København. Navnet Mariche lyder kvindeligt, men det var dog nok en forretningsmand, og de to herrer lå over i tre dage. På samme tid opholder ridefoged *Jens Sørensen* sig på slottet, og man har formodentlig drøftet forretningsager med lensmanden og hans overordnede tjenere, ridefogeden og slotsskriveren.

Så kom turen til en af egnens herremænd, velbårne hr. *Knud Sørensen* til Holmgård og Tredie i Lem sogn. Han kom sammen med sin tjener. En adelsperson kunne ikke godt færdes helt alene. Og endelig kunne der blive tid til at indbyde slotsprædikanten hr. *Iver Hemmet* i Skjern til en bedre middag.

Fra d. 21. til 23. februar blev slottet gæstet af junkerens søster og svoger fra Rydhave fru *Margrethe Redtz* og hr. *Malte Sebested*. De kom med tre tjenere, og da måtte slottet for alvor vise, hvad det kunne præstere, når der var gæstebud. Før de kom, måtte man endda have ilbud til Varde efter glarmesteren; for der var under al den foregående gæsteren gået et par vinduesruder itu. Vi må håbe, at fru har sagt et par rosende ord til sin forhenværende kokkepige, den svagelige Sidsel, der sagtens ikke har haft det alt for godt; hun måtte undertiden gå til sengs, og man måtte så have en fremmed kvinde til hjælp.

Så var de mange gæstebud da også til ende. Junker Redtz fik tid til at gøre en rejse til Rybjerg i Velling for at gæste Iver Juel og fru Mette Munk på et fem dages besøg. Sin aller-nærmeste tjener, Villum, havde han ikke med; men han var ledsaget af Morits Eskildsen.

Foruden de fornemme gæster, som i februar måned kom til Lundenæs med deres tjenere, var der også et ret livligt ryk-

ind af brevberere og sendebud. Der var således i de to måneder februar og marts folk fra Krabbesholm, Stougård, Barritskov, Brejninggård, Ribe, Møltrup og Slumstrup, fra ritmester Jesper Vognsen, fra Peder Lange, Gunde Rostrup, Otto Krag, Mogens Sehested og Johan Brochenhus. Men endelig var de hektiske dage forbi. Allerede den 2. marts rejste junkerens Frants til København, hvor der formodentlig var mere brug for ham, og den 1. april tog lensmanden afsked med sine undergivne for at rejse til hovedstaden sammen med Villum, Morits og Jørgen.

Skriveren *Jens Christensen*, underskriveren og kornmåleren *Christen Jensen*, *Christian Urtegårdsmand*, *Peder Lædefoged*, *Per Skytte*, *Frans Skriverdreng*, *Peder Kokkedreng*, *Knud Fisker*, *Peder Buddreng*, *Lille Christoffer*, den syge *Sidsel Kokkepige* og *Kirsten Bryggerspige* stod opstillet til en ærbødig afsked med junkeren. Ridefoged *Jens Sørensen* var også til stede og rejste samme dag hjem til Ulfborg Kjærgård. Derimod er det vel tvivlsomt, om slottets tre øksenrøgttere nød den ære at være til stede i borgegården ved junkerens bortrejse. Af de mænd, der kom sammen med junker Redtz, forblev kun skytten på Lundenæs april måned ud.

Ikke så snart var junkeren den apilmorgen afrejst, før ridefoged *Jens Sørensen* tog afsted, og dagen efter tog skriveren på en tre dages tur til skoven ved Silkeborg for at bestille noget tømmer. *Jens Christensen*, slotsskriver, var i det hele ude på mange små og større rejser. Han havde af og til ting, som helst skulle ordnes ved hans personlige nærværelse. Vi begynder igen forfra på året 1652—53 og ser på skriverens og de andres rejser. Først i juni havde man bud til Ribe efter nogle planter til urtegården. Midt i juni var skriveren på en fire dages rejse til Ribe, og han har nok også været inde hos *Jens Nielsen* i Varde, som dagen efter hans hjemkomst kom til Lundenæs for at købe landgildesmør. Fjorten dage senere tog *Jens Christensen* af sted til København, og man undres over, at en sådan tur kunne gå så ekspres. Skriveren

må have haft en god hest at ride på; han gjorde rejsen fra 3. - 9. juli, begge dage inklusive. Den 12. tog han i by i et privat ærinde og kom hjem næste dag sent om aftenen. Alle-rede den 24. tager han så på tur til Hammerum herred for at købe stude, og samme dag, han kom hjem, tog han igen af sted og blev borte natten over. Næste dag d. 28. havde han besøg af Varde-købmanden Jens Nielsen, som købte smør-ret, og så tog skriveren i fire dage til Ringkøbing, vel sag-tens på en forretningsrejse. Mens han var borte, kom studene fra Hammerum herred, en god snes stykker. Dem beså ride-foged Jens Sørensen den 5. august, og den 6. og følgende dage havde man travlt med at ekspedere smørret til Varde. Jens Nielsens karl fra Varde kontrollerede sammen med Jesper Giødesen vægten, mens Dynes i Ånum, som vi tit træffer på slottet som altmuligmand, skrabede det, og Bødkerjens slog smørtønderne til. Han havde i mange dage samlet smørtøn-der; for der var meget smør. Ægtbønderne kunne næppe køre over en tønde smør på hver vogn. Endelig den 18. august tog smørkarlene bort. Bønderne trillede af over broen efter Varde til, og så kunne slotsskriveren falde lidt til ro, efter at ridefoged Jens Sørensen havde aflagt et besøg og ligget over om natten. Midt i september tog han en tur til Barrit-skov, hvormed der ofte var forbindelse, idet denne gård vist-nok tilhørte junkeren. Fem dage senere kom han hjem, og en uge senere var han en tur i Holstebro, hvorefter han fra 3.—8. oktober var i Kolding, og ikke så snart var han hjemme, før Christian Urtegårdsmand blev sendt derved, og han var knap kommen hjem igen, før han blev sendt en tur til Barritskov. Den 16. drog skriveren så af sted til Vi-borg. Midt oktober gik Dynes hver dag og slagtede tiende-lam, som havde været på græs et par måneder. De blev saltet ned til forsendelse. Den 31. rejste både skriveren og hans skriverdreng Frants Pedersen til Hammerum herred. 8. november kom urtegårdsmanden hjem fra Barritskov. Han havde været borte i næsten en hel måned. Dagen efter kom skriveren og hans dreng hjem og faldt lidt til ro; men

allerede den 27. måtte skriveren til Varde i et ærinde, og straks da han kom hjem, var der en mand fra Ringkøbing på slottet og så på studene. De var en vigtig salgsvare, storlandbrugets rentabilitet hvilede for en væsentlig del på studedefodning og studehandel. Derfor blev studene omhyggeligt behandlet. På Lundenæs blev de alle *øreslået* af Hans Smed i Tarm i september, og i december gjorde Peder Hvid fra Borris noget ved dem for »uschye og scharenn«. De skulle være friske og se godt ud og ikke plages for meget af lus og skurv. Inden jul gik der en sending stude af sted, og pengene kom straks efter hellig tre kongersdag. I december måtte skriverdrengen Frants til Kolding, medens Jens Christensen selv nøjedes med tur til Rydhave. Han kom hjem den 12. og rejste så en uge efter til Ulfborg Kjærgård for at tale med Jens Sørensen. Endnu før julehelgen var helt forbi, måtte skriverdrengen, der nok var en voksen karl, et ærinde til Kolding igen. Det tog en ugestid. Så var der lidt ro til sidst i januar, da skriveren rejste til Viborg for at følge junkeren hjem til slottet, mens ladefogeden tog til skovs for sammen med ægtbønderne at hente tømmer til laksebroen. Mens junkeren opholdt sig på Lundenæs, kunne skriveren ikke så godt være hjemmefra, derfor blev Frants Skriverdreng sendt til Vejle, da man skulle have bud dertil. Den 9. marts måtte skriveren dog selv af sted i en lille ugestid, og endelig var urtegårdsmanden en tur i Kolding, men det tog ham fire dage, og så var Jens Christensen på en tur til Fyn, lige inden junkeren rejste. Christen Jensen, kornmåleren kom hjem fra skoven lige efter palmesøndag, og da man havde fået Sidsel Kokkepige stedt til hvile, tog skriveren til Viborg med skattepenge, mens ladefogeden igen drog til skoven. Skriveren havde Isach Tømmermand med fra Viborg, da han kom hjem. Man skulle have både tømrere og murere i arbejde. Den sidste rejse i dette regnskabsår var kornmålerens. Han var i Varde med korn og kom hjem dagen før Valborg aften.

Det siger sig selv, at der tit og ofte kom fremmede budsendinge til slottet. De mest officielle var kancellibudene. Et af dem var *Adser Kancellibud*, der undertiden lå over på slottet. Men handelsfolkene havde ofte bud til slottet, og folk kom med skat. I skriverstuen skulle man hente fæstebreve, og landgilden skulle leveres på slottet. Men også vogne og heste blev, især af adelens folk, her ombyttet, og der er mange notitser om, at de *fik vogn*.

Håndværkere var der mange gange. Det var bødkere som Jens og Peder. Af tømmermænd var der foruden ham fra Viborg en Jens Villumsen fra Borris og Hans Kjeldsen, mens snedkere er repræsenteret af en mand ved navn Jep. Dynes fra Ånum kunne også bruges til sådan noget, foruden at han var slagter og i slet og høst sammen med Peder Hvid fra Borris førte opsyn med arbejdet ved hø og korn. Desuden havde Knud Fisker flere gange hjælp af en kvinde til at hegle hør og hamp til vod, hvormed han vel har taget både laks og andre fisk til husholdningen. Mens junker Redtz var på slottet, træffer vi endvidere en karl, der bandt et *foule thorn*. Det lyder noget mystisk; fugletårnet har nok ikke været nogen stærekasse, men har haft noget med junkerens jagtfalke at gøre, hvis det da ikke var noget i retning af en fuglekøje. At Mikkel Smed lavede låsen til skriverstuen i stand og gjorde en spade til urtegårdsmanden, var jo meget hverdags. Det var for så vidt også både glarmesteren og skorstensfejeren. Derimod har det været noget af en begivenhed, at sejmageren sidst i april kom for at reparere slottets sejerværk.

Et af de smukkeste træk i slottets dagligdag var forholdet til de stakler, der gik om og tiggede. Tilsyneladende gik ingen stavkarl slottets port forbi uden at få et måltid mad. Om de har fået noget i posen, kan man ikke se uden på en enkelt dag. Der var mange tiggere på den tid. Det var en dagligdags begivenhed, at en sådan bankede på porten og blev lukket ind til et måltid mad. Da junkeren holdt hof på slottet, kom der særlig mange, mindst to om dagen. I det

hele blev der til staklerne uddelt over 500 måltider mad, deri indbefattet juleaften.

Det må have været skik også på adelens gårde, at der den aften blev givet en særlig almisse til både de vandrende og til godsets egne fattige folk. På Lundenæs havde pigerne haft travlt til jul. De vidste, at der kom mange, de ventede over halvanden hundrede på besøg ved porten juleaften i mørkningen. Skriveren havde givet dem lov til at bage stoderbrød af 1 tønne rug. Da juleaften kom som en tidlig skumring, og degnen i Skjern begyndte at kime julen ind, kom staklerne.

Det så ud som en hel folkevandring, da de fattige kom for at få deres julegave. Gården blev så myldrende fuld af fattige mennesker, at alle slottets folk fra skriveren til Lille Christoffer måtte i gang med at ordne dem i lange rækker, mens Sidsel og Kirsten med ønsker om glædelig jul delte hele og halve brød ud med rund hånd. 180, eet hundrede og firsindstyve stakler for porten melder slottets mandtalsliste.

Og med dette lille billede vil vi slutte beretningen om Lundenæs len. I 1660 blev lenet gjort til Lundenæs amt, året efter solgtes gård og gods. Lenstiden var forbi, og med den det kongelige slots historie.

Som utrykte kilder er brugt lenets regnskaber, jordebøger, skattemandtal og kvittantiarumbilag, der venligt har været udlånt fra Rigsarkivet til brug på centralbiblioteket i Holstebro.

NOTER

¹⁾ Her citeret efter »Det danske Folks Historie« IV, s. 15.

²⁾ Trap: Danmark, Skjern sogn.

³⁾ Missive til U. S. 8.7.1621, Kancelliets brevbøger.

⁴⁾ Bilag til lensregnskab 1625—26.

⁵⁾ Bølling herredsarkiv, en pakke syns- og taksationsforretninger 1794—1813, d. 1.4.1811.

- 6) De ældste danske Archivregistraturer bd. 3, registret på Lundenæs slots breve, s. 231 ff.
- 7) Kancl. brevbøger 27.6.1632.
- 8) Se L. Petersen: Gennem seks hundrede år. Af Skjern sogns historie, s. 26.
- 9) Erslev og Mollerup: Danske kancelliregistraturer 1535—1550 — under 1.5.1549.
- 10) En jysk læst var 24 td. rug og byg og 48 td. havre. Svend Aakjær: »Mål, vægt og taxter i Danmark« i Nordisk kultur XXX, s. 265.
- 11) Åbent brev af 8.1.1553. Kancelliets brevbøger.
- 12) Kans. brevbøger 7.12.1557.
- 13) Kans. bb. 24.7.1563, 14) do. 23.12.1563, 15) do. 20.6.1564.
- 16) Kanc. bb. 1.5.1585.
- 17) Kanc. bb. 5.7.1588, 18) do. 1.3.1599.
- 19) Kanc. bb. 17.11.1612.
- 20) Lensregnskab 1629—30, bilag i ekstrakten.
- 21) Kanc. bb. 2.5.1635.
- 22) H. K. Kristensen: Øster Horne herred, s. 116 ff.
- 23) Kanc. bb. 21.4.1624.
- 24) De ældste danske arkivregistraturer III, s. 231.
- 25) Oluf Nielsen: »Hardsyssels diplomatarium«, s. 82—93.
- 26) Kronens skøder II, 17.4.1661.
- 27) Se H. K. Kristensen: »Øster Horne herred«, s. 41 f.
- 28) Kanc. bb. 16.2.1630.
- 29) Kanc. bb. 24.4.1643.
- 30) Kanc. bb. 21.11.1643.
- 31) Kanc. bb.
- 32) Kanc. bb. 24.12.1625.
- 33) Kanc. bb. 18.6.1616.
- 34) Lensregnskabet gik fra maj til maj.
- 35) Kanc. bb. 16.12.1594.
- 36) Kanc. bb. 11.2.1621.
- 37) Kanc. bb. 2.7.1627, 38) do. 25.4.1633, 39) do. 16.7.1633.
- 40) Kanc. bb. 26.4.1638.
- 41) Kanc. bb. 13.2.1639.
- 42) Dreng var almindeligvis ordet for karl, så stegvenderen har været over konfirmationsalderen.

KIRKE- OG KULTURHISTORISKE SMAATING FRA ÆLDRE TID

Af F. Elle Jensen

De nedenfor nævnte tjenstlige Skrivelser omhandler som nævnt i Overskriften Smaating. Alligevel har det sin Interesse et Øjeblik at standse ved dem. Pastor Møllers Indlæg for den svagtbegavede Konfirmand, Pastor Schølers politiske Fantasterier, Oplysningerne fra Holmsland om Biskolelærernes trange Kaar, N. Ommefolkenes Ansøgning om Fritagelse for at ringe med Kirkeklokken er som de andre Breve smaa Øjebliksbilleder fra den jævne Hverdag, samtidig med at de tit indirekte karakteriserer Afsenderne selv. Ved de korte Strejflys, som de kaster over for det meste ukendte Tildragelser og Personer, kommer de til at virke som Stikprøver paa, hvordan der levedes og tænktes i Tiden, og saaledes yde deres Skærv til Belysning af den. Paa et Par nær er de Indberetninger til Biskoppen, og de findes i Bispearkivet (Indk. Breve fra Ringkb. Amts østre, nordre og søndre Provstier). De gengives her med moderniseret Skrift.

En Næse til Provsten

Biskop *Daugaard* (1850—67) sendte 28. August 1850 Provst *Damgaard* i Borberg (1849—55) følgende Skrivelse:

Efter at jeg nu har gennemgaaet de fra Deres Højærværdighed tilstillede Udskrifter af Synsforretningerne i Deres Provsti for indeværende Sommer, finder jeg mig foranlediget til dels at meddele Dem enkelte Bemærkninger over Kirkesynet i Almindelighed, hvortil især de af Dem over

denne Genstand udtalte Anskuelser giver mig Anledning til dels at begære nogle yderligere Ytringer, som vil være nødvendige, før Udskrifterne tilstilles Ministeriet.

Det er 15 Aar siden, det kgl. danske Kancelli i Skrivelse af 14. Juli 1835 udtalte, at det maatte anse Ikke-Tilstedeværelse af Loft over Vaabehuset som en Mangel. Saa meget mere maa det forundre, at D. H. har fundet, at næsten alle Deres Vaabenhuse har denne Mangel. Jeg antager, at der er ingen Grund til i denne Henseende at vise nogen Overbærenhed med de respektive Kirkers Besiddere, allerhelst dersom det maatte befindes, hvad de ældste Syn vil kunne oplyse, at der tidligere var i denne Henseende givet noget Paalæg, og maa jeg desaaarsag anmode Dem om tjenstligen ved næste Syn at paalægge vedkommende Kirkeejere at lade Vaabehusene forsyne med det manglende Loft.

D. H. klager over, at der mangt et Sted, hvor der med Hensyn til Styrke og Fasthed repareres forsvarligt, med Hensyn til Sømmelighed repareres uforsvarligt. Jeg skal hertil tillade mig at bemærke, at jeg som Provst ikke lod mig nøje med at bemærke en Mangel med Tilføjende, at den skulde afhjælpes, men at jeg i Synsforretningen beskrev, hvorledes den skulde afhjælpes, og udsatte til Omgørelse, hvad der var plumt. Den samme Fremgangsmaade vil jeg tilraade Dem, thi gør man ikke dette, faar man aldrig vore Landsbykirker istandsat. Selv hvor man iøvrigt har Grund til at stole paa Kirkeejernes Smag og gode Vilje, bør Synsforretningen uden Tvivl indeholde saadan vejledende Beskrivelse, hvormed man i Tilfælde af Oversyn, Søgmaal el. deslige kan godtgøre, at Synet har været uden Skyld i eventuelle Forsømmelser. For Resten gælder det ikke alene Smagssager, men og saadanne Arbejder f. Eks. Bjælkens og Spændetræers Udbedring eller Sammenføjning, hvor det kommer an paa Fasthed og Sikkerhed, da jeg har haft mere end eet Eksempel paa, at Kirkeværger har ved saadanne Reparationer søgt at skuffe Synet.

Ved en stor Del af Kirkerne henstaar Mangler fra forrige og tidligere Aar uafhjulpne. Naar jeg undtager Vildbjerg Kirke, hvor Synet i Betragtning af en forandret Plan har givet Henstand, og Rind, hvor det samme tildels er Tilfældet, samt Haderup og Nøvling, ved hvilke en Undskyldningsgrund ej er anført, saa har D. H. ikke i Henhold til Ministeriets Cirkulære af 16. Oktober f. Aa. ytret Dem udtrykkelig om, hvorvidt Sag bliver at anlægge eller Forordningen af 13. November 1829 bliver at bringe i Anvendelse mod de paagældende Kirkeejere. Ved Sir Kirke har De blot anført, at Manglerne henstaar uafhjulpne fra forrige Aar uden at anføre disse Mangler, hvad Ministeriets Cirkulære af 21. April forrige Aar bestemmer. Jeg kan tilføje dem efter Udskriften af forrige Aars Syn, men maa bede Dem fremtidig at anføre dem ved enhver Kirke. Ved enkelte Kirker, f. Eks. Maaberg (Alterets Forbedklædning) og Assing (Vinduerne i Koret) er Reparationerne udført paa en anden Maade, end det af Synet var bestemt, uden at det er oplyst, hvorvidt Reparationerne er taget for fulde, eller om det er paalagt, at den skal omgøres, hvorom Synet upaatvivlelig burde ytre sig.

Ved Mejrup, N. Gørding og Snebjerg Kirker er anført Reparationer, som skal udføres i denne Sommer. Saavel om disse som saadanne, der da Synet gik, var under Arbejde, vil det blive fornødent at indberette og hertil sende inden en vis Tid, f. Eks. 1. Okt. næstkommende, de respektive Sognepræsters Attest for, at Reparationerne virkelig er udført. Det samme gælder om Naur og Ørre Præstegaarde. Ligeledes vil en Attest fra Dem selv for Borberg Kirkes Vedkommende være fornøden som Bilag til Synsforretningen.

Gjelleruplund Marked og Bispens Visitats

Provst Damborg tilskrev d. 15. August 1850 Biskoppen:
Jeg er just nu ved mit Ophold her i Ikast paa Skolevisitats blevet gjort opmærksom paa, at den af Deres Højær-

værdighed ansatte Visitatstur gennem Hammerum Herred paa ret uheldig Maade vil støde sammen med det store aarlige Lunde Marked, der holdes i Gjelleruplund By i fulde 3 Dage og er et almindeligt Samlingssted for næsten den hele Befolkning i Herredet, da den forsyner sig med næsten alle Husets Fornødenheder for hele Aaret. Dette Marked er i Aar i Almanakken ansat til 3. Septb., og da det varer i 3 Dage, vil det foruden med Visitatsen i Skarrild d. 2. Septbr., i Rind m. Herning d. 3. Septbr. og i Ikast d. 4. Septbr. baade gøre det vanskeligt at faa Ungdommen samlet i Kirken og foranledige, at næsten den største Del af de ældre, der ellers vilde glædet sig ved at deltage i Gudstjenesten, nu maa se sig forhindret. Da det nu vel ikke staar i Deres Højærv.s Magt at forandre den engang ansatte Tur, endog af den Grund at Tiden til at communicere vedkommende den forandrede Bestemmelse vil være for knap, saa tillader jeg mig at henstille til Deres Højærværdigheds Betænkning, hvorvidt De maatte finde det rigtigt at ansætte Tiden til Gudstjenestens Holdelse i de 3 omhandlede Kirker til Kl. 7 om Morgen, hvorved de værste Ulemper vilde være afhjulpne, da Markedet egentlig gaar for sig fra Kl. 12 af, og herom vilde der endnu være Tid til at underrette de 3 paagældende Præster saa betids, at denne Bestemmelse kunde blive til betimelig Tid kundgjort for Menighederne.

Biskop Daugaard svarede herpaa (d. 19. Aug.), at det maatte forblive ved den trufne Bestemmelse. Markeder var tit i Vejen for Visitatserne, og man maatte skikke sig i at foretage dem med de Folk, der kom.

En uudviklet og forhutlet Konfirmand

Fra Pastor C. F. Møller, Harboøre (1848—58) d. 22. Juli 1851 til Biskoppen.

Det vil ikke være Deres højvelbaarne Højærværdighed uventet at modtage et Andragende fra mig om Tilladelse til ved første kirkeledige Tid at konfirmere den d. 31. De-

cember 1819 fødte Mads Marcussen. Katekismens fem Parter er gennemgaaet, og spørgsmaalsvis kan han saa nogenlunde gøre Rede for dem; aandelig Sløvhed, Mangel paa at have Sproget til sin Raadighed, et heftigt, stift Sind lægger uendelige Vanskeligheder i Vejen, og alle mine Forsøg paa at bringe ham videre frem er derpaa strandet. Det er derfor min Overbevisning, at fortsat Undervisning ikke vil gavne noget, da Mads Marcussen er utilgængelig for samme, og jeg udbeder mig derfor hermed Deres højvelbaarne Højærværdigheds Tilladelse til at konfirmere ham med de Kundskaber, han har, og den religiøse Følelse, han er i Besiddelse af. Efter min Iagttagelse har Vejret stor Indflydelse paa ham, da han ved klar Luft har været opvakt og svaret mig tilfredsstillende, mens han ofte ved tyk Luft ikke er i Stand til at klare saadanne Spørgsmaal, som han ellers flere Gange har vist, at han kan besvare. At udsætte hans Konfirmation til Paaske og lade ham deltage med andre Konfirmander i Undervisningen vil være spildt Umage, da han ej kan følge saadan Undervisning, og der naturligvis med ham maa tales paa en ganske anden Maade end med de øvrige Børn. Jeg kan befrygte, at Omgivelsen og Kirken og Menigheden vil forstyrre ham; ikke desto mindre anser jeg det for ønskeligt, dersom det bifaldes, at konfirmere ham i Kirken, for at Menigheden kan være Vidne til hans Daabspagts Fornyelse. Det er Genstand for min ivrigste Stræben at kunne faa ham anbragt et andet Sted end hos den Husbonde, som han for Øjeblikket har, men uden at han er konfirmeret, er dette en Umulighed, da ingen skøtter om at have et ukonfirmeret og for tosset erklæret Menneske i sin Tjeneste. Indtrykket af den højtidelige Handling, Altergangen i Forbindelse med nærmeste Slægt og den deraf fremgaaende Følelse, at han ej staar alene, men hører til samme Samfund som vi andre, haaber jeg skal virke velgørende paa Mads Marcussen, saa at han sine ringe Kundskaber og indskrænkede Forstand uagtet, vil opføre sig vel blandt Mennesker.

Ansøgningen anbefaledes af Provsten, *Ove Krarup* i Ulfborg (1837—52) til Biskoppen. Det oplystes, at Mads Marcussen var faderløs og af Fattigkommissionen anbragt et Sted, hvor han næppe havde det godt, samt at han havde faaet en meget daarlig Undervisning. Tilladelsen til Konfirmation blev derefter givet, da han, der nu var 32 Aar, havde nydt Undervisning hos Præsten i længere Tid. — Regne, skrive og læse kunde han dog stadig ikke.

En anonym Klage

Først i 1852 modtog Biskoppen følgende underlige Skrivelse uden Angivelse af, hvem Forfatteren var:

Jeg kan og tør ikke andet end meddele Dem en vigtig Sag, og naar jeg meddeler Dem samme, da er det vist den rette, jeg taler med, thi De er sat til at være Menighedens Overhyrde, De er sat til at passe paa, at Husholderne, Guds Husholdere, er tro. Det er et sandt Ord, jeg her taler, og jeg vil bede Dem ikke at foragte, hvad jeg siger; det er noget vigtigt, jeg taler om, skønt jeg nok ved, at der er mange Mennesker, der ikke anser det derfor. — Der er somme blandt Deres Præster, der ikke indvier Nadveren efter den rette Maade, det er: De læser ikke Guds Ord over Brødet og Vinen altsammen, de læser kun Ordet over de første Brød paa Disken og den første Vin i Kalken, det andet Vin og Brød læser de ikke Guds Ord over; de tager Brød, som det er købt hos Bageren, og Vin, som det er kommet fra Vinhandleren, og giver Folket uden at læse Guds Ord over andet end de Brød, de først har paa Disken, og det Vin, de først har i Kalken. Vi modtager altsaa ikke Jesu sande Legeme og Blod, og saadanne Guds Ords Tjenere vil vi ikke nøjes med. Det bør ikke saa være. Pastor Aagaard i Gjellerup forvalter saaledes ikke Herrens Nadvere ret, og det bør ikke taales. (Jeg haaber, De ikke foragter Meddelelsen, fordi den er ringe skrevet, thi ogsaa det vil De komme til at staa til Ansvar for paa Dommens Dag!)

Biskoppen sendte Klagen til Pastor *Aagaards* (1848—74) Erklæring, og han svarede (d. 5. Aug.), at han ikke selv vidste af, at han havde nogen Fjende i Menigheden, men at Klagen dog maaske kunde stamme fra to Brødre, »der med Munden henregner sig til de saakaldte hellige eller opvakte«, og hvoraf den ene havde været paa Daareanstalten i Ribe, og den anden ligeledes havde lidt af temporær Afsindighed. Muligt havde en Cigarmagersvend fra Fredericia, der rejste rundt og holdt gudelige Forsamlinger, paa virket dem. Pastor Aagaard beder sluttelig Biskoppen sige ham, hvordan han skal forholde sig overfor Brevskriveren, hvis han giver sig til Kende. Biskoppens Svar gaar ud paa, at Sagen er saa ubetydelig, at han ikke skal røre ved den.

Pastor Schølers politiske Ønskedrøm

Pastor *Schøler* i Staby (1546—57) var valgt til Folketingsmand for Ringkjøbing Amts 1. Kreds 1849, 1852 og efter Opløsningerne 1853 og 1854. Aaret efter nedlagde han sit Mandat. Hans politiske Stade er ikke ganske klart, og at han ikke forstod at tyde Tidernes Tegn, vil fremgaa af det følgende. D. 19. Maj 1853 meddeler han Biskoppen, at hans Kapellan nu til hans store Glæde har lovet at blive hos ham, saa længe han er Rigsdagsmand, og fortsætter saa:

Jeg antager imidlertid, at mit Genvalg er temmelig afgjort, jeg antager, at der ikke atter finder en Opløsning Sted, jeg antager endelig, at Fællesforfatningens Gennemførelse er forestaaende. Tanken om en eneste Helstatsorganisation er hos mig ældre end fra 28. Jan. 1852. Om den har jeg mange Gange samtalt med salig Kong Christian VIII. Den har jeg i de (?) Aar aldrig kunnet opgive, uagtet det ikke mangler paa Spot og Haan. Tanken om Forsoning mellem de tvende Elementer i Staten er hos mig saa inderlig og dyb, at den hartad har erholdt en religiøs Karakter. Forvandlingen af den dansk-tyske Antipati til Sympati anser jeg som Betingelse for den protestantiske Verdens vi-

dere Udvikling, i det mindste i Europa. Derfor glæder jeg mig til den Dag, da dansk- og tysktalende skal sidde i een Forsamling for at kappes med hverandre om, hvem der i sit Sprog bedst kan tolke Statens Trang og Tarv. Da er Tiden nær, da de to Tungemaal, som ved deres Tvedragt nær havde gjort den danske Kronens Lande til Babel, skal som Bærere af den ene og samme Aand forene det tvedrægtige til eet. Da skal den protestantiske Verden fra Nordkap til Alperne blive en fast Borg for den aandelige Udvikling, som hverken skal forvildes af den romanske Verdens vilde Frihedsjagt eller underkues af den slaviske Verdens kuende Trældomsmagt, men skal bringe Orden til hin, Frihed til denne og Oplysning — menneskelig Oplysning til begge. Denne Tanke har jeg for 10 Aar siden udtalt — til Christian VIII og til salig Hans Chr. Ørsted, og denne sidste gengav den samme Aar ved Naturforsker mødet i Kiel. Det er med denne vide Udsigt for Øje, jeg tager Del i Døgnets smaalige Trætte. Det er i Haab om, at ogsaa jeg skal se den protestantiske Kirkes Sejrssted (?), om end langtfra jeg endnu ikke kan opgive at tærse den politiske Langhalm, skønt der ikke er andet end Ydmygelse og Skuffelse baade for dem, der holder fast, og for dem, der giver efter.

Kirketugt i Husby

Pastor C. C. Østergaard i Husby (1850—77) til Biskoppen d. 22. Septbr. 1854:

Der lever her i Husby et aabenbart løsagtigt Fruentimmer, Maren Christensdatter Bred, som uagtet mine Formaninger bliver saaledes ved med at fremture i sit onde Levned, at hun nu har født det femte uægte Barn, det andet i min Embedstid, og det for saa vidt ved forskellige, at hun nu vel sidste Gang har udlagt den samme Barnefader som sidste Gang, men han vil ikke vedkende sig det, og er hun da næsten at betragte som et halvt offentligt Fruentimmer. Jeg har saadanne Betænkeligheder ved at

tage hende til Alters iblandt dem, der dog udvortes skal gaa og gælde for gode Kristne, at jeg under min sidste Formaning sagde hende, at hun for det første maatte afholde sig fra Herrens Bord og betragte sig som udelukket, indtil hun viser Bod og Anger og lader det til Syne derved, at hun afstaar fra det utugtige Levned, hvorved hun har givet offentlig Forargelse i Menigheden. Hvilket jeg efter vor Lovgivning og min Embeds Pligt ikke vil unnlade allerærbødigst at meddele Deres Højærværdighed for i en saa vigtig Sag at modtage min Biskops Belærelse og Raadførelse.

Provst *E. C. Krarup*, Hygum, (1839—58) mener som Præsten, at her bør statueres et Eksempel, og hertil sluttede Biskoppen sig, efter at Østergaard i en ny Skrivelse havde oplyst, at han, da Pigen havde født det fjerde Barn, havde indberettet Sagen til Amtet for at faa Barnefaderen, en frasepareret Mand, fjernet fra hendes Hus, og at hun vist selv var blevet straffet med Vand og Brød. Naar hun nu kunde forlade Barnet, agtede han igen at gaa til Amtet om hende.

Klokkeringning i N. Omme

D. 8. Septbr. 1855 sendte 7 Mænd i N. Omme følgende Ansøgning til Biskoppen:

Paa vore egne og vore øvrige Sognebeboeres Vegne giver vi undertegnede Beboere i Nørre Omme Sogn os herved den Frihed underdanigst at andrage for Deres Højærværdighed om Fritagelse for at ringe med Bede- og Fredsklokken Morgen og Aften. At det kan være baade højtideligt og smukt i Købstæderne og Kirkebyerne, hvor der haves Klokker, hvis Lyd høres overalt i Byen baade Morgen og Aften, ved Klokkernes Lyd at blive mindet om, at man bor i et kristeligt Land., nægter vi ingenlunde, men da vor Kirkeklokke paa Grund af sin ringe Størrelse og sin simple Lyd ligesom formedelst Sognets vidtløftige Beliggenhed kun kan høres selv i stille Vejr af 6 à 7 af Beboerne nærmest omkring Kirken, saa forekommer det os, at der næppe kan opnaas noget ved Klokkens Ringning, der er den Byrde og Bekost-

ning værd, som en nøjagtig Besørgelse af Ringningen forårsager Sognet.

Biskoppens Svar gik ud paa, at han ikke saa sig i Stand til at give den ønskede Tilladelse, da det var mod Loven (D. L. 2-15-5).

En Biskolelærers Kaar

Fra Pastor *Seidelin*, Holmsland, (1855—70) til Biskoppen (27. September 1856):

Da det, som det vil være Dem, højærværdige Hr. Biskop, bekendt, findes i Holmsland Pastorat 10 Biskoler, og de ansatte Læreres Løn hverken er eller fra Kommunens Side kan ventes at blive passende til det Arbejde, de udfører, saalænge Holmsland har den Lykke at kunne faa en Samling af gode Lærere for saa godt Køb som nu (knap 70 Rdl. om Aaret), tør jeg haabe, at det ikke vil mishage Deres Højærværdighed, at jeg tillader mig en ærbødig Forespørgsel efter Anmodning af en af disse Lærere, om der ikke iblandt Stiftets Midler skulde være nogen, som en saadan fortjenstfuld Mand kunde haabe en Understøttelse af. Denne Biskolelærer, Knud Hansen (Bredemose), har nemlig i 21 Aar været Lærer paa Klitten, har i den Tid bestandig haft et besværligt Skolevæsen, idet han først var Omgangslærer i 13 Aar og siden har haft 2 Skoler, i Aargab og Haurvig, saaledes at han hveranden Dag har næsten 1 Mil at gaa til og fra den sidstnævnte Skole, og endelig er han baade efter min og Pastor Nyrops (Seidelins Formands) Dom en meget duelig, flittig, samvittighedsfuld og from Lærer. Ligeledes har han efter Pastor Nyrops Opfordring nu i 5 Aar holdt Gudstjeneste med Salmesang og oplæst Prædiken saavel i Aargab som i Haurvig uden at erholde Vederlag derfor, medmindre en enkelt af Beboerne skulde have givet ham noget in natura.

Biskoppen svarede, at han ikke var i Stand til at imødekomme denne Anmodning, og henviste i Stedet til Skoledirektionen.

En ulykkelig Præstedatter

Fra Pastor Voigt i Resen (1854—65) til Biskoppen (8. Decbr. 1857):

Muligen Deres Højærværdighed mindes, at jeg ved Deres Besøg her taledede med Dem om en beklagelsesværdig Præstedatter, som opholder sig paa Vejbjerggaard i Humlum Sogn, nemlig Petrea Sophie Krarup, c. 48 Aar gammel, Datter af forlængst afdøde Konsistorialraad Krarup, Sognepræst for Vivild og Vejlbj Menigheder i Aarhus Stift, og at Deres Højærværdighed fandt det rettest at ansøge om et eller andet Legat til hende, naar et saadant blev ledigt. Bemeldte Jfr. Krarup er af og til noget sindssyg, saa at hun ikke kan overlades til sig selv, men stedse maa være under Opsigt, og da hun er aldeles uformuende, og hendes Familie her ligeledes, vil det, dersom hun ej kan erholde anden Understøttelse, blive en sørgelig Udvej at lade hende indtræde under Fattigforsørgelse. Proprietær Jørgensen til Vejbjerggaard, hos hvem den omhandlede ulykkelige for Tiden har Ophold, henvendte sig i Gaar til mig og foreviste mig en Bekendtgørelse i Holstebro Avis, hvori avetteres en Lemmeplads i Ribe Hospital vacant, hvorhos han anmodede mig om at forespørge Deres Højærværdighed, om en saadan Plads kunde være passende for hans beklagelsesværdige Tante, og saafremt dette maatte være Tilfældet, paa hendes Vegne at andrage om den. Af Bekendtgørelsen ser jeg, at Ansøgningerne kun modtages i 3 Uger fra 19de f. M. at regne, hvorfor jeg allerærbødigst anholder om, dersom Pladsen maatte være nogenlunde passende for bemeldte Jfr. Krarup, at den givne Frist maa blive forlænget saa meget, at Ansøgning herfra kan blive indsendt. Idet jeg anbefaler den ulykkelige til Deres Højærværdigheds gunstige Bevaagenhed, tillader jeg mig allerærbødigst at bede mig underrettet, om det matte være hensigtsmæssigt at fremsende Ansøgningen om den vacante Lemmeplads i Ribe Hospital til den undertiden noget sindssyge Jfr. Krarup.

Biskoppens Svar gik ud paa, at hun ikke kunde komme i Betragtning, da sindssyge ikke modtages i Hospitalet.

Brandforsikring af Kirker

Pastor *Møller*, Borberg (1856—67), der som Stedfortræder for Provst *Bøtcher* i Sevel (1855—86) i Sommeren 1858 synede Kirker i Provstiet, indberetter herom d. 16. Juli:

Paa det i denne Sommer foretagne Kirkesyn er jeg blevet opmærksom paa, at adskillige Kirker i Provstiet ej er forsikrede i Brandkassen. Vel ved jeg, at det i Almindelighed maa bero paa Ejeren, hvorvidt han vil assurere sine Ejendele, ligesom jeg ogsaa staar i den Formening, at denne Sag er Synet uvedkommende; men da en Kirke er forskellig fra andet, der kan ejes, og man af Erfaring vel tør sige, at hvis den Ulykke skulde indtræffe, at en Kirke afbrændte, vor Tid vilde have ondt ved at opbygge en saadan igen, har jeg anset det for en Pligt at meddele dette, henstillende til Deres Højærværdighed, hvorvidt der maatte være Anledning til at give Kirkeejerne noget Paalæg i denne Henseende.

EN LÆRERS SKÆBNE

Af N. C. Søby

Der er nu henrundet mere end 100 aar, siden lærer i Kollund by i Rind sogn, Jacob Ølholm Nielsen, døde af det skudskaar, han fik i slaget ved Isted i 1850. Den unge dygtige og ansete lærer, der gav sit liv for fædrelandet, var født i Sandgaard i Søby den 23. juli 1826 som søn af gaardmand Niels Christoffer Jensen og Anna Marie Nielsdatter Macholm. Faderen var født i Hveisel sogn, Vejle amt i 1786 og moderen i Humlum i 1787.

Da Jacob endnu var lille, solgte forældrene Sandgaard og flyttede ind i det lille ensomt beliggende, hvidkalkede hus, der endnu den dag i dag ligger lige ved kirkelaagen ind til Rind kirke. Her ernærede faderen sig som graver, men kom i øvrigt som daglejer over hele sognet, medens moderen bandt hoser og gjorde tjeneste som kirkekone. I huset har der oprindelig været holdt skole, og det blev derfor som oftest kaldt skolehuset. Senere blev det offentlig benævnt kirkehuset, og denne benævnelse bruges den dag i dag. Huset er nu moderniseret, men afgiver stadigvæk bolig for graveren.

Familiens eneste naboer var folkene i præstegaarden, der ligger i nærheden af kirken. Her residerede paa den tid pastor Peder Tang, der var præst i Rind sogn og Herning anneks fra 1827—41. Den lille Jacob og hans 3 aar ældre bror, Jens Nielsen, løb hver dag frit ud og ind i præstegaarden, hvor der var saa meget at se og opleve. Jens gjorde sig snart nyttig som hjorddreng, medens Jacob, der tidligt viste boglige anlæg, holdt mest af at liste sig ind i præstens studerekammer, hvor han betaget saa paa de mange bøger i reolerne, og hvor han af og til fik lov til at sidde og læse.

Paa den tid var der en udmærket lærer i sognet, nemlig Johannes Pedersen Hviid, der var dimitteret fra Skaarup

seminarium i 1828. Han var først biskolelærer i Kollund og Høgild fra 1828—37 og derefter sognedegn i Rind fra 1837—50. Baade pastor Tang og lærer Hviid har haft stor indflydelse paa drengen, hvis højeste ønske snart blev at komme paa seminarium og blive lærer, men hvordan skulde det gaa til?

Da sker der noget, som faar stor betydning for ham.

I 1841 bliver seminariet i Jelling oprettet, og nu havde drengen kun een tanke i hovedet, at komme til Jelling.

Nu gjaldt det om at uddanne sig, saa han kunde bestaa adgangsprøven, og her faar han stor hjælp af lærer Hviid. Desværre maatte han savne sin velynder pastor Tang, der i 1841 blev forflyttet til Velling sogn i Hing hrd.

Den ny præst, Peter Svejstrup, der var sognepræst til Rind-Herning fra 1841—52, viste sig at være en bøs og stejl mand, som det slet ikke var let at komme i kontakt med, men da han snart opdagede, at Jacob var i besiddelse af et venligt væsen og medfødt takt, saa fattede han interesse for ham og stod ham senere bi med raad og daad.

Ogsaa paa anden maade kom forholdene ham til hjælp.

I Kollund stod det skralt til med skolen, efter at Johannes Hviid var forflyttet derfra, idet man ingen kvalificeret lærer kunde faa. Husmand Kristen Jensen holdt skole i sit fæstehus for 12 rdl. aarlig, men han fik sin afsked 1846 af pastor Svejstrup, fordi han af helbredshensyn havde nægtet at foretage folketælling i den strenge vinter 1845.

Derefter underviste gaardmand Jacob Christiansen fra Lind by 1846—47 i et kammer paa gaarden Store Stokkildhoved, men saa vilde han ikke mere.

Nu fik Jacob Ølholm Nielsen sin chance, og i 1847—48 træffer vi ham, takket være pastor Svejstrup, som ueksamineret lærer i Kollund skole.

Vi er saa heldige at have en omtale af ham af en af hans elever fra dette aar. Det er gaardejer Jens Chr. Dinesen, der i sine erindringer (Hardsyssels Aarvog 1925) har givet ham følgende smukke vidnesbyrd: »Til lærer fik vi nu en

seminarieuddannet mand ved navn Jacob Ølholm. Han var en dygtig og begavet lærer, og det blev en lykke og glæde for mig at faa den mand til lærer. Jeg lærte lige saa meget i det sidste aar, jeg gik hos ham, som jeg havde lært i de 6 aar, jeg havde gaaet i skole før. Da Jacob Ølholm opdagede, at jeg var flittig og havde gode evner, tog han sig i særlig grad af mig, lærte mig at regne med brøk i alle fire regningsarter, desuden gav han mig undervisning i dansk og retskrivning og lod mig skrive stile.«

Naar Dinesen kalder ham seminarieuddannet, kan det maaske forstaas saaledes, at han allerede i nogen tid har været elev i Jelling. Han har da antagelig afbrudt studiet, dels for at tjene penge, som han manglede saa meget, og dels for at faa den saa nødvendige praktiske skolegerning, inden han gik videre.

I 1848 udbryder imidlertid 3-aarskrigen. Hans bror Jens, der laa som soldat ved 1. Jægerkorps i Kastellet, kom straks med i krigen, men som seminarieelev er Jacob foreløbig fritaget for krigstjeneste, og vi kan se i lægdsrullen, at han den 8. Juli 1848 bliver forsynet med amtspas, hvorefter han drager til Jelling for at fortsætte sine studier.

Men allerede 1849 bliver han beordret paa session, hvor han bliver udskrevet til soldat i infanteriet. Den 15. maj 1849 mødte han paa eksercerskolen i Aalborg, hvor man i hast uddannede erstatningsmandskab. Efter en kort rekrutuddannelse blev Jacob tildelt 11. Bataillon, som var garnisoneret i Aalborg. Han fik nr. 252 ved 3. kompagni. I daglig tale blev han efter tidens skik kaldt Sandgaard efter sit fødested.

Jacobs afdeling, den berømte 11. Bataillon, var oprettet i 1747 og havde lige siden 1779 haft hjemsted i Aalborg. I 1849 var den imidlertid ikke hjemme, men var i krig og laa i Fredericia, hvor den dannede garnison under belejringen. Den kom derfor slet ikke til at deltage i slaget den 6. juli, idet den blev efterladt i byen som reserve. Ved vaabenstilstanden vendte den tilbage til Aalborg igen.

Det gamle skolehus ved Rind kirke.

Om Jacob har været med i Fredericia, kan ikke ses, men det er næppe sandsynligt, at han naaede at komme derned, idet der jo kun var gaaet godt 6 uger siden hans indkaldelse, men muligheden foreligger naturligvis for, at han kun har faaet 4 ugers uddannelse og saa er sejlet til Fyn og derfra kommet til Fredericia. Men i 1850 ved vi, at Jacob gør tjeneste i sin bataillon.

Da der stadigvæk ikke var udsigt til fred, bragtes 11. Bataillon den 10. april 1850 op paa fuld krigsstyrke, 1200 mand. Den 3. juni afmarcherede bataillonen syd paa og blev lagt i kantonnement i omegnen af Vejle. 15. juli gik det videre syd paa til Flensborg, en 3 dages march i kvælende hede. 23. juli, Jacobs 24 aars fødselsdag, finder vi ham med sit kompagni ved Sankelmark sø, hvor der var den muntreste stemning. Dagen gik med badning og leg, latter og spøg, men hen paa eftermiddagen sivede rygter ind over lejrpladsen, at det næste dag skulde gaa løs for alvor. En mærkelig stilhed bredte sig. Da den lyse nat kom, vilde ingen gaa til

ro. Soldaterne samlede sig i klynger og sang dæmpet nogle sange. Officerer og mandskab lyttede bevæget til hjemlandets melodier. Det hele var som een stor familie.

Den 24. juli kl. 3 morgen brød 11. Bataillon op fra sin bivuaik og gik mod syd. Angrebet rettedes mod Stenderup skov, som snart blev taget. Men da soldaterne gik videre frem og hurtigt kom længere mod syd, end dagens plan var, blev de kaldt tilbage og gik i bivuaik i Stenderup skov og begyndte at koge deres mad. Men midt under kogningen blev forposterne angrebet af overlegne fjendtlige styrker, der trængte ind i den foran 11. Bataillon beliggende lille skov, Elmholt. Soldaterne maatte nu — klokken var da blevet hen ad 5 eftermiddag — i hast forlade kogekarrene og gribe til gevær for at tage den lille skov tilbage.

Nu kom Jacobs skæbnetime. Med 3. og 4. kompagni i forreste linie trængte bataillonen nu rask ind i skoven. Fjenden bed imidlertid godt fra sig, saa der blev kæmpet paa temmelig nært hold, ligesom der ofte blev gjort brug af bajonetten. Skoven blev taget og fjenden fordrevet, men kampen havde været dyr. Inde i skoven laa der af 11. Batl. over 50 døde og saarede. Jacob var blandt de haardt saarede, han havde faaet en kugle i underlivet.

Samme dag mistede Jacob sin bror Jens, der faldt i fægtningen ved Solbro syd for Isted hede.

Paa Flensborg lazaret

Allerede den 20. juli 1850, da det trak op til slag, var der blevet indrettet et lazaret i borgerforeningens store sal i Flensborg, ligesom der var blevet oprettet flere filialsygestuer rundt om i byen.

Jacobs ankomst til Flensborg kan ses af følgende notat i Flensborg lazarets protokol: Den 24. juli 1850 eftermiddag indlagdes paa lazarettet fra 11. Batl. 3. kompagni, menig nr. 252, Sandgaard. Diagnose: Vulnus sclopetarium penis, d.v.s. skudskaar i penis. Jacob laa paa Flensborg lazaret fra 24. juli—6. oktober 1850, da han sammen med 35

andre saarede blev evakueret til København. Den 6. Oktober 1850 udviser sygeprotokollen nemlig følgende: 11. Batl. 3. kompagni, nr. 252, Jacob Ølholm Nielsen Sandgaard, indkommet den 24. juli og evakueret den 6. oktober 1850 til København. Diagnose: *Vulnus sclopetarium abdominis*, d.v.s. skudsaar i underlivet.

Som man vil se, er der af lægerne stillet to forskellige diagnoser. Den sidste er sikkert den rigtige, idet det har været meget vanskeligt straks den 24. juli paa grund af saarets hele udseende og tilstand at stille en helt nøjagtig diagnose.

Paa Garnisonssygehuset i København

Ved sin ankomst til København blev Jacob indlagt paa Garnisonssygehuset, hvor han var patient indtil den 28. 2. 1851, da han blev kasseret og hjemsendt, skønt han slet ikke var rask. Det viste sig nemlig, at hans saar ikke rigtig vilde læges, men af og til brød op.

I 11. Batl. 3. kompagnis stambog finder vi følgende:

Menig nr. 252, Jacob Ølholm Nielsen, Sandgaard, Ringkøbing amt, lægd 29 nr. 52, 65³/₄ tommer, blaa øjne, blondt haar, mødt 15. maj 1849 i eksercerskolen, kasseret den 28. februar 1851 paa Garnisonshospitalet i København af et skudsaar og udført af no.

Efter sin hjemkomst fortsatte han straks sine studier i Jelling, hvor han i efteraaret 1851 tog eksamen med 1. karakter. Efter eksamen genoptager han sin gerning som lærer ved Kollund skole, hvor embedet nu skal gøres selvstændigt.

Den 23. april 1852 blev han gift med pigen Ane Katrine Jørgensen fra Øster Høgild. I ægteskabet kom der en datter, Katrine Margrete Nielsen, som blev født den 10. septbr. 1854.

Den unge lærer fik nogle faa travle aar i Kollund. Der blev i 1853 købt en ejendom oppe paa bakken syd for Kollund by, hvor man begyndte opførelsen af en ny skole med bolig for læreren, og den unge familie har nok glædet sig

meget til at flytte ind i det ny hjem, men en mørk og truende sky stod stadig paa deres himmel, og det var faderens invaliditet. Gang paa gang brød saaret op, og han led saa stærke smerter og jamrede sig saa højt, fortæller overleveringen, at det kunde høres helt ned i Kollund by.

I 1855, just som den ny skole var færdig, brød saaret op igen, en blodforgiftning traadte til, og den 9. december fulgte Jacob Ølholm Nielsen sine mange døde kammerater til Ryes brigade. Den tyske kugle havde endelig naaet sit maal.

Lærer Jacob Ølholm naaede ikke at efterlade sig noget videre skriftligt. I Rigsarkivet kan vi dog se, at han den 1. februar 1855 har foretaget folketællingen i Kollund. Dette arbejde viser, at han var en omhyggelig mand med en smuk haandskrift.

Paa Herning museum findes der endvidere fra hans haand et mindeskrift over en gaardejer Fløe i Kollund.

Nogle aar efter 1864 blev der i Rind kirke opsat en mindeplade med navnene paa de soldater, der faldt i de to slesvigske krige.

Paa denne tavle er naturligvis Jacobs bror, Jens Nielsens navn opført, men vore forfædre bestemte mærkværdigvis, at kun de soldater, der faldt paa selve slagmarken, skulde optages paa tavlen, og derved kom Jacob Ølholm ikke med. Det var egentlig forkert, for i dag kan vi se, at han havde saa vel fortjent at komme med paa mindetavlen, thi — med en let omskrivning af en berømt indskrift i Paris — »intet manglede i hans hæder, men hans navn har hidtil manglet i vor«.

KILDER

1. Flensborg lazarets sygeprotokol. 1850-51. Hærens Arkiv.
2. 11. Bataillon 3. Kompagnis stambog. 1836-59. Hærens Arkiv.
3. E. Jensen Tusch: 11. Bataillon i krigsaarene 1848-50.
4. F. V. Svane: 11. Bataillons historie 1747-1879.
5. Jelling Seminarium 1841-1941.
6. Ejnar Poulsen: Hardsyssels Degnehistorie.

DEN GAMLE LANDEVEJ FRA RINGKØBING MOD Æ SØNDEN

Af Klaus Jensen

For et lille Hundrede Aar siden gik æ gammel Landevej fra Rindkjøvn ad æ Sønden igennem Velling Sogn, lidt af Lem og Dejbjerg Sogn, *øwer Skjan-bro og saa atter Waar o Riif.*

Ca. 1 km nord for Velling Kirke ligger Klokmosehuse, her var en lille Havn, hvor Fiskerne fra Klitten lagde ind, her var en upriviligeret Kro. Klokmosehuse kaldtes af Stavningboerne for »Kradsud« og Vennerbro: »Stapom« og »Tændpif«.

Vejen gik langs med Fjorden igennem Velling og Velling Kirkeby til Vennerbro. Lige nord for Broen var et Hus, der kaldtes »Vennerbro«, hvor i ældre Tid var lidt Skænkeri. Hvor længe Broen har været der, ved jeg ikke, men ca. 100 m vest for Broen har der været et Køre- og Vadested. Den har været let at se før. Bunden er stenet, gruset og haard og lidt hævet over Aaens Bund, nu er den ikke til at se, for Aaen er uddybet. Naar man kommer over Broen, svinger Vejen mod øst, og ca. 200 m fra Broen staar det første synlige Minde om den gamle Landevej. Det er en raat tilhugget Milepæl, hvor et 1 Tal er indhugget. Stenen staar ved nordre Side af Vejen, og den Del, der er over Jorden, er ca. 1 m høj. Hertil var altsaa 1 Mil fra Ringkøbing Torv. Vejen fortsætter gennem Landsbyen Venner og forbi den gamle Herregaard Vennergaard, der nu er udstykket i flere Gaarde. Ved Gaardens østlige Markskel er der et stort Dige. Lige paa den anden Side Diget ligger Nørby Skole, og vi er nu i den Del af Velling Sogn, der hedder Nørby. Vejen fortsætter mod øst med mange Svingninger og Krumninger. Gaardene ligger langs med Vejen, men i en Afstand af en 2—300 m, indtil vi kommer til

Marius Kristensen, vel en Kilometer fra Skolen. Denne Gaard ligger klods op ad Vejen, og her har i gamle Dage været upriviligeret Kro, den kaldtes *æ røe Kro*. Den sidste Kromand var Niels Carlsen, som holdt op med at gæstere. Hvor længe der har været Kro, ved jeg ikke, og hvornaar den er nedlagt heller ikke, men den er formodentlig nedlagt, da Vejen mod syd kom til at gaa over Røgind. Udenfor kan man ikke se, at der har været Kro, men kommer man ind i Stuen, ser man endnu en Dør, hvori der er et lille rundt Kighul paa Størrelse med et Øje, og det er et Levn og Minde fra Kroens Dage. Her var altsaa en Kro og et Bedested, og naar Driverne kom med deres Drifter å æ nouren, enten det saa var Stude, Svin eller Gæs, kunde baade Folk og Fæ faa Ædelse, Drikkelse, Søvn og Hvile her. Ca. 200—300 m sydøst for Kroen var der udgravet en stor Fold, hvor Dyrene kunde opholde sig om Natten, og der blev saa fra Kroen baaret eller kørt Furage op til de trætte og sultne Dyr. Nu kan man kun se en Lavning i Terrainet, men for 50 Aar siden var der en stor dyb Fold med Diger omkring. Vejen fortsætter mod øst, og kort efter Kroen ligger Chr. Korsholms Gaard, der er den sidste Gaard i Velling, der ligger ved Vejen. Lidt længere fremme er Skellet mellem Velling og Lem. I et Par Kilometer gaar Vejen nu gennem et Hjørne af Lem Sogn, og igennem Lem Stationsby og fortsætter gennem Uglbjerg og Rabjerg i Dejbjerg Sogn, og her støder den til den nuværende Rkb.-Skjern Landevej, og den er vist gaaet op i den gamle Vej.

En gammel Sogneraadsformand i Velling har fortalt mig, at Landevejen fra Rkb. mod Skjern engang gik gennem Velling. Men Fabrikant Smiht, der en Gang var Fabrikant i Ny Mølle i Lem, fik udvirket, at Landevejen fra Rkb. til Aarhus fik en Sidelinie fra Røgind Kro efter Skjern. Det var til stor Gavn for Papirfabrikken i Ny Mølle at faa Landevejen tæt forbi, og det var vel ogsaa et større Opland, der fik Nytte af Vejen gennem Lem, end gennem Velling.

Vejlængden blev næsten den samme, enten Vejen gik gennem Velling eller Lem. Det var vel omtrent samtidig med den ny Vejs Anlæg, at Jernbanen blev ført igennem, og da det blev gennemført, var den gamle Vejs Saga ude.

Ejendommeligt er dog den gamle Vej at færdes paa den Dag i Dag. Vejen er i de sidste Aaringer bleven asfalteret, men den har ingen Lighed med nye moderne Veje, fordi dens Slyngninger og Sving gaar, som de vel har gaaet i Tusind Aar, og man kan godt føle sig hensat til forne Tider, naar man færdes der.

Der har jo i Aarhundredernes Løb færdedes mange Mennesker paa den gamle Adelvej. Jeg har undertiden tænkt paa, mon Kong Hans er kommen den Vej paa sin Fart mod Aalborg, efter sit ulykkelige Ridt igjennem æ Wojste ved Skjan Oe. Et er jeg helt sikker paa. Johan Rantzau er kommen den Vej med sin Adelseskorte og sine Krigsknægte, da han drog mod den lille Stad Ringkøbing efter sit Opgør med Bønderne ved Skjanbrow. Det er ogsaa let i Tankerne at se den Drift langhornede og langhaarede Stude, der kommer i en Støvsky henne ved Diget med et Par Drivere hujende og skældende bagved. Og jeg kan ogsaa let forestille mig, at da gamle Thammes Krensen, der stod ude ved Døren, saa Støvskyen, rokkede han hastig af Sted op mod Vejen. Han boede i een af de midterste Gaarde. Han havde en Toplue paa. Toppen hang helt ned paa Siden af Hovedet, og han var klædt i en ærmeløs Bul og en Undertrøje med lange brune Ærmer, hvide Vadmel's Knæbenklæder og lange hvide Strømper. Paa Fødderne havde han et Par store Træsko (Kalpander). Han naaede op til Vejen, samtidig med at Driften kom, og jeg kan tænke mig, at han raabte til Driverne og spurgte: Hvis ær æ Drøwt?

Nu er den gamle Vej ikke Adelvej mere, men kun en almindelig Sognevej, og de synlige Minder om Vejens Ælde og Storhedstid er næsten forsvundet, derfor har jeg ristet den gamle Vej denne Rune.

STEDNAVNE I ØRRE SOGN

Af August F. Schmidt

Ørre Sogn (Hammerum Herred) er nu 5,659 Tønder Land stort (3158 ha). Tidligere var det omtrent dobbelt så stort, men i 1893 udskiltes det nuværende *Simmelkær Sogn*, der er på 4,436 Tdr. Land (2469 ha).

I Ørre Sogn er Jorderne højtliggende, delvis muldede og delvis sandede, med nogen Hede og Plantage. I Simmelkær Sogn er Jorderne ret højtliggende, de er sandede og skarp-sandede med en Del Hede, Mose og Kær. I den fordums Hedeegn har siden Oldtiden boet Mennesker, hvad her-værende Gravhøje aflægger Vidnesbyrd om. I Simmelkær Sogn kendes dog ingen jordfaste Oldtidsminder.

Næst efter Minderne fra Oldtiden er *Stednavnene* de ældste Vidnesbyrd, der forefindes om Ørre (og Simmelkær) Sogns Bebyggelse.

Sognavnet *Ørre* (1330—48 yrghæ, 1610 Ørredt), udtales *Ør*, er Sognets ældste Stednavn, vel sagtens fra den senere Oldtid. Det skal ifølge Meddelelse fra Professor *Kristian Hald* sandsynligvis sammenstilles med skånsk *Örja* (1285 (Afskrift 1494 i Lundeboen) Örghe), som E. Hellquist i »Svensk etymologisk ordbok« under 1. *ör* forklarer som en Form af et Tillægsord *örughær, af *ør*, der betyder »Sten, Grus«. Hellquists meget tiltalende Tolkning passer godt på Naturforholdene ved Ørre. De Grus- og Stenmængder, som Æerne fører med sig, har uden Tvivl været medvirkende til Navngivningen. — Om Lydlukningen fra langt ø til y, som fremtræder i Formen yrghæ i Ribe Oldemoders Kirkeliste 1330—48, se Johs. Brøndum-Nielsen: *Gammeldansk Grammatik* § 149.

Fra den ældre Middelalder er de Landsbyer, der ender på -strup, -trup, oprindelig -*torp*. Den oprindelige Betyd-

ning af det gammeldanske thorp er »enkelt Gård, Landgård«. Torpbebyggelserne er grundlagt af Udflyttere fra de gamle Landsbyer som Ørre, Aulum, Tjørring m. fl. Talrige af Hedeegnenes Torpbebyggelser er oprindelig Enstedgårde, der var fremherskende i de store, tyndt befolkede Egne på de jyske Hedesletter.

Sneptrup (1497 (ca. 1600 Ældste danske Archivregistraturer III, 240) Snepdrop) skal iflg. Kristian Hald formodentlig sammenstilles med det svenske og norske Stednavn Snipetorp, der forklares af Ordet *snipa* »Spids, Snip«. I Sneptrup, hvor vistnok også det beslægtede Snip kunde komme i Betragtning, kunde Forleddet måske sigte til det lille Højdedrag langs Aaen, hvor Bebyggelsen ligger.

Ovstrup (1547 Oustrup) har i sit Forled Personnavnet *Aghi* (Åge, Ove).

Understrup, nu Gammel Understrup (1532 Vndestrop, 1683 Unnestrup), har i sit Forled antagelig Mandsnavnet *Unni*, fornsvensk Un(n)e, vestnordisk Uni. Fra dette Stednavn er taget det moderne Gårdsnavn *Ny Understrup*. Understrup er også benyttet som Slægtsnavn. Ørre Sogns Historiker *Konrad Understrup*, havde sit Navn efter den gamle Enstedgård.

Nogle Gårdsnavne i Sognet er kendt langt tilbage i Tiden. Ældst overleveret er *Brændgård* (1498 Brendegars eyæ). Forleddet i Navnet er Udsagnsordet »brænde«. Nu forekommer Navnene *Vester Brændgård* (Vest for Ørre) og *Øster Brændgård* (Nordøst for Præstegården).

1499 kaldes en Fiskegård og et Møllested for *Sorteberg*. *Sortbjerg*, der stadig er et Gårdsnavn, har som Ophav den lynggroede Bakke Sortbjerg, der ligger mellem Gården af dette Navn og Gården Krog. Navnet er givet efter Bevoksningens Farve.

Gårdsnavnet *Langfrom* er kendt tilbage til Middelalderen. Det skrives Langframgaard, Langfram i Elise Gøyes Jordebog i det 16. Århundrede, men middelalderlige Former er der desværre ingen af, og Paralleller til Navnet har heller

ej Professor Kristian Hald kunnet finde. Det er endnu ikke lykkedes at give nogen Forklaring på dette Navn, der antagelig er givet under Hensyntagen til Gårdens Beliggenhed i Forhold til anden Bebyggelse. Fra Langfrom, der ligger ved *Skasbæk* Nord for Ørre, er udskilt *Vester Langfrom*.

Sandgård (1660 Sandgaard) ligger Nordøst for Præstegården. Har måske Navn efter de (nu tilplantede) sammenføgne Høje Vest for Gården.

Enkelte andre Stednavne i Ørre Sogn kendes tilbage til Middelalderen, hvad man vil få at se i det følgende.

Foruden Bebyggelsesnavne er der overleveret en Del *Marknavne* (*Naturnavne*) fra vort udvalgte Landområde. Disse Navne findes indskrevet i *Ørre Sogns Markbog* fra 1683. Den opbevares i Matrikelsarkivet, København K., og har Nr. 884.

Man får gennem de gamle Marknavne en hel Del at vide om det fortidige Landbrug og Jordbundens Beskaffenhed. De belærer os om Eng og Hede, de enkelte Vanges Beliggenhed i Bymarken, om Agrenes Størrelse eller Form, om Overfladeforhold m. v. Undertiden indeholder Marknavnene særegne, nu ofte glemte Ord, så de er derfor også af Interesse for Sprogforskningen. Når der i Landsbyfællesskabets Tider var Navn på hver Ager i Vangene, var praktiske Overvejelser Årsag hertil, idet man altid indenfor Bymændenes Kreds var klar over, hvilken Ager i Vangen det var, der var Tale om, hvis man kunde angive dens Benævnelse. Efter Markfællesskabets Ophævelse og Udskiftningen o. 1800 (Ørre Enge udstykkedes ca. 1805) begyndte Marknavnene at gå i Glemme, idet deres Nyttighed, som Tiden gik, blev mindre og mindre. På den enkelte Gårds Mark var herefter en gennemført Navngivning og Bibeholdelse af en sådan ikke nødvendig. De gamle Navne gled ud af Brug og i de fleste Tilfælde dermed ud af Erintringen, og kun få nye Navne er kommet til i det 19. Århundrede.

Vi skal nu stifte Bekendtskab med det gamle Ørre Sogns Marknavne 1683, og man vil deraf erfare, at det tit er en interessant Belæring, man modtager af det fordums Navnestof.

Byerne nævnes på de kommende Sider i den Rækkefølge, de har i Markbogen. I Tilslutning til de gamle Marknavne anføres andet, og som Helhed yngre, Navnestof, således at hele Materialet bliver meddelt By efter By.

Ørre By bestod 1683 af 4 Gårde og en Mølle. Jorden til Ørre »bruges udi Fleng og bestaar udi efterskrevne Fald, Smaaskifter og Indelukker«: *Norderste Skadztbecke Agre*. — *Sønder Skadztbecke Agre*. Formen *Skaadsbecksager* findes også i Markbogen. 1638 nævnes i Præsteindberetningen: *Skadsbecke, Stoer Skadsbecke*. I Ørre Landsbylov fra 1720 hedder det i § 7: »Hvo som graver på Grønjord sønden *Schatsbeck* — undtagen Mentørve [Mønningtørv] at mene Huse med, skal give 1 Skilling« i Bøde. — Skadsbæk skal nok tolkes på samme Måde som Landsbynavnet Skast ved Esbjerg. Dette Navn må uden Tvivl forklares ud fra et gammeldansk Navneord *skath*, der betyder »Kilde, Å«, dannet til Sprogroden *skath-* »sprudle frem«, i latinsk *scateo, scato* »vælder frem«. ¹⁾ Denne Tolkning passer godt til den på Åer så rige Egn ved Ørre.

Lang Locke Agre, Lang Lücke Agre. Lykke betyder »Indhegning, indhegnet Jordstykke«. — *Nørre Agre*. — *Sønder Agre*. — *Sparre Agre, Spaare Agre*. Vistnok Spurveagre. — *Nørre Heede Agre*. — *Torsch Agre*. Formen *Torsk Agre* er brugt tiest i Markbogen. Det er vel sagtens Fiske-navnet Torsk, der indgår i Navnet. Da den nuværende *Tosmose* nok må have sit Navn af samme Oprindelse som Torskagre, er der måske Grund til at tro, at vi i Markbogen har en Hørefejl for *Tudse*. Er dette Tilfældet, må *Tosmose* betyde »Tudsemose«, hvilket lyder ret sandsynligt. Øst for *Tosmose* ligger *Tosmose Huse*. — Vest for Mosen har vi de såkaldte *Skjerke Bjerger*, hvorefter den østlige Del med Jordsmonnets ret bratte Fald ned mod *Tosmose*

hører til Ørre, Resten til Aulum Sogn. Navnet Skjerk Bjerge findes ikke i Markbogen 1683. Det gør derimod de følgende Navne.

Ørres Løche Agre. Lykke 9: »Indhegning«. — *Wester Brunbøde Agre* (eller *Støcher*). Navnet oplyser om Hede og Bevoksningens Farve. — *Wester Støcker*, Vester Stykker. — *Nør Berg Agre.* I Nutiden har vi Gårdnavnet *Nørbjerg*. Et Steds i Markbogen skrives *Nør Berg Agre: Maarbierg ager*. Da *Nørbjerg*agre er tiest brugt, kan *Mårbjerg*ager være en Hørefejl hos Markbogsskriveren. *Mårbjergs Forled* betyder »Mosejord, tørveagtig Jord«. — *Wester Kierck Indlucke.* — *Sønder Indlucke.* De to Navnes sidste Ord har også Formen *Indlycke*. *Indelukke* betegner et indhegnet Jordstykke. De to Markstykker har nok ikke ligget langt fra Byen og Kirken. De har antagelig været Toftejord, som man har kunnet overkomme at indhegne, vel sagtens med et lavt Jorddige om.

Indtil vore Dage har der ved Ørre By strakt sig et gammelt *Dige* fra Løvenå omkring *Vestre Toft*. Om *Østre Toft* (der nu hører til Ørrehus) var ligeledes et gammelt *Dige*, der gav en lille Rønne Navn. Den lå, hvor nu *Ørrehus* ligger, og kaldtes *Digehuset* eller *Kirkehuset*.²⁾

Vejely hedder nu en Villa i Ørre.

Til *Ørregård* hørte 1683 de 5 følgende Marker:

Sønder March Agre. — *Husted Agre.* *Husted* er oprindeligt et »Fællesnavn« (Appellativ), gammeldansk *husstath*, der betyder »mindre Gård, Husmandssted«. Postadressebogen 1952 optager 17 Bebyggelser af dette Navn, fortrinsvis fra Vestjylland. Som Marknavn er *Husted* almindeligt f. Ex. i Nordslesvig i Betydningen »Sted, hvor der har stået et Hus«. ³⁾ Måske man også skal finde denne Betydning i *Husted Agre* under *Ørregård* 1683. — *Wester Marck Halds Agre.* *Hald* betyder »Skråning«. I Nutiden forefindes Gårdnavnet *Hald*. Denne Ejendom ligger Nordøst for Understrup og Syd for Løvenå. — *Løven Agre.* I Forleddet har vi det samme Ord som i Løven Å (se

senere), der er Tilløb til Herningholm Å. — *Omgrøfted Toft Ager*. »Den omgrøftede Toftager« er det sidst benævnte Areal 1683 under Ørregård, der dengang ejedes af Herren til Sindinggård. *Toften* er intimt forbundet med den nordiske Landsbybosættelse. Ordet Toft betyder oprindeligt »bygge, sammenføje«, og Toften er fra først af »det til Bebyggelse udvalgte Område, som tilkommer hver enkelt Gårdejer i en By«. Ørregårds indgrøftede Toftager har ligget nær Ørre.

Diger og *Indelukker* har betydet slet ikke så lidt i det gamle Ørre, hvad man erfarer af *Ørre Videbrev* (Landsbylov) fra 1720, lidt udvidet 1779; thi heri er talrige Bestemmelser om *Diger* og *Leds Vedligeholdelse* i Ørre og nærmeste Omegn. Endvidere er der *Vedtægter* om *Overholdelse* ad *Fred* og *Orden* på *Markerne*. En god *Markfred* var en vigtig Tilstand i gamle Tider, hvor det kunde være af katastrofal Betydning, hvis løstgående Husdyr gik ind og plyndrede de besæede Kornvange. De fra 1683 overleverede *Marknavne*, hvori Betydningen »Indhegning« forefindes, vidner om *Bestræbelser* på at holde visse Områder afspærrede, og *Videbrevet* fra 1720 (og 1779) oplyser, som nævnt, ligeledes om *Arealer*, der var under *Beskyttelse* af *Diger*, *Grøfter* o. a. I *Landsbyloven* af 1720 lyder *Paragraf 2*: »Forpligter vi os ved lige at holde *Uhrgåde Dige* og *Lede* for *Ørre Bys Mark*, som af *Alders Tid* har været, og hvo denne *Articul* at *indgaa* *benægter*, skal bøde 1 *Skipe Biug*.«⁴⁾

Vi har i denne Bestemmelse det interessante Navn *Uhrgade*, hvor der har været *Dige* og *Led*, som spærrede fra *Ørre Bys Mark*. Forleddet *Ur-* er formodentlig opstået af gammeldansk *waræ* »udyrtet Jord«. — *Gammel Mølle*, der lå ved *Ørregård*, er kendt under dette Navn før 1743. Et Areal hertil hedder *Møllestedet* eller *Mølsted*. — *Vejr-møllegård* findes i *Ørre By*, ligeså *Ørrehus*. *Bakkely* ligger Vest for *Præstegården*; *Hyllegård* Vest for *Ørre* og Nord for *Løvenå*. Trænavnet *Hyl* indgår nok i dette Gårnavn. —

Granly findes Sydvest for Ørre. — *Enggård, Nørgård, Østergård* hører også til Sognebyen. — Gården *Stounvig* har i sit Forled vel det jydsk Stovne »Stub af et Træ«.

Fra *Ørre Præstegårds* store og smukke Have er der Oplysninger om et Par Navne, meddelt af Provst Thorvald Elmquist, som var Præst her 1876—78. Lysthuset til højre for Plænen, når man kom ud af Havestuedøren, hed *Grillenborg*. Måske vi her har Ordet Grille i Betydningen Græshoppe. — Nede ved Løven Å, der omkranser Haven mod Syd, lod Provst Elmquist oprejse en Bænk, der på Grund af den morsomme Form, som Tømreren havde givet den, kaldtes *Nodestolen*, et Navn, der af Barnepigen forstodes som »Nådestolen«. Længere henne ved Åen, i Havens sydøstlige Hjørne, havde S. A. Sølling (Præst i Ørre 1841—55) anlagt en Ålegård, og herved havde han rejst et lunt og godt Lysthus, tækket med Lyng, som i Elmquists Tid kaldtes *Åle-Lysthuset*.⁵⁾

Den næste By, vi kommer til i Markbogen, er *Ofver Simmel Kierd Bye*, der i 1683 bestod af 3 Gårde. Hertil hørte *Sønder Fald, Halte Agre Fald* samt *Heede Agre*.

Fald betegner en Hovedinddeling af Vangene. Et Fald udgjorde ofte en Samling af Agre. Halte Agre Fald betyder nok her det halve Agerfald, idet halt i jydsk Dialekter kan betegne det halve af en Ting (man kunde f. Eks. være halt om en Hest, d.v.s. to Husmænd havde en Hest i Fællesskab). Halteagerfald skrives et Sted i Markbogen: *Balle Ager Fald*. Balle betyder »svulme op« og bruges i Stednavne om en jævnt stigende Forhøjning i Terrænet.

Over-Simmelkær (1576 Semelkier). Simmel må formodes at være en Afledning til Navneordet *Sime*, Oldnordisk simi »Reb, Tov«. En Del norske og svenske Elve- og Sønavne tolkes af *Sime*, der åbenbart er anvendt som Sammenligningsnavn. Det er netop karakteristisk for Engstrækningen Simmel (i Ringive Sogn), at den er lang, smal og næsten snorlige. En lignende Engstrækning ligger ved Landsbyen Simmelkær i det fordums Ørre Sogn.⁶⁾

Neder Simel Kierd var 1683 en Enstedgård, der beboedes af 3 Mænd, den ene havde Halvgården, de to andre havde hver en Fjerdinggård eller en Fjerdedel af den da vidtstrakte Ejendom. På dens Arealer nævnes kun de to Navne: *Første Skifte* og *Andet Skifte, Dig Agre*. Et *Skifte* er en Underafdeling af en Vang.

På det »Andet Skifte« må have været Agre, hvorved antagelig har været et Dige. I vore Dage kaldes de to Simmelkær-Byer ofte blot *Nederkær* og *Overkær*, og således var Benævnelsen nok også i Almindelighed i 1683. Neder Simmelkær findes nordligst i Sognet, hvor vi også træffer Bebyggelsen *Talund Huse*.

Sydligst i Sognet ligger *Sneptrup*, der 1683 var en Enstedgård, beboet af 3 Bønder. Her var Navnene *Wester March* og *Øster March*. *Sneptrup* benævnes nu oftest *Sneptrupgårde*. I Sognets Sydøsthjørne findes *Sneptruphuse*.

På Sognekortet fra 1837 er anført *Vester Svanflod* Vest for *Sneptrupgårde*. Navnet oplyser om en overfyldt Strækning, hvor Svaner har holdt til. — Nord herfor var *Geddemose Dam*. — Nordøst for denne Lokalitet fandtes *Storemose Hale*. *Hale* betegner et smalt Areal. Øst herfor var *Overmose*. Vest herfor *Storemose*. Nordøst herfor *Grøn-mose*. og *Store Enge*. De to sidste Betegnelser skal antagelig ikke opfattes som Stednavne. 1837 anføres endvidere *Smal Kjer* Nord for Neder Simmelkær. Sydøst herfor var *Troldmose*. Østligst for Over Simmelkær var *Malm-mose* og *Øster Svanflod*.

Vest for *Sneptrupgårde* ligger Landskabet *Hvidbjerg*. Øst for de nævnte Gårde forekommer *Lilbæk Bakker*, og østligst i Sognet har vi *Smedekonens Eng*.

Vest for Simmelkær ses Gårdene *Christiansminde*, *Engesholm*, *Mosegård* og *Vestergård* samt *Vesterager*.

Syd for *Nederkær* ligger Gården *Kirstinesminde*.

Øst for *Sneptrupgårde* findes Gårdene *Virkelyst*, *Moselund* og *Starkrog*. »Star« er Benævnelsen på en strid Græsart. Østligst i Sognet ligger Ejendommen *Dambus*.

Torlund var 1683 en Enstedgård, der beboedes af Peder Michelsen. *Torlund*, der nu benævnes *Talund* (1499 *Tørelund*, 1547 *Tornlund Mark*, 1611 *Therlund*) har antagelig i sit Forled Tillægsordet *tør* (ligesom *Tørrild* i *Randbøl Sogn*). Endelsen *-lund* kan vel hentyde til, at her engang har været nogen Træbevoksning, et Område med Egepur el. Ign.

I *Taulund* var 1683 otte Marknavne. *Tvær Agre*, *Tveragre*. — *Clemens Toft*. 1499 skødede Iver Christensen af Ørritgaard (Ørregård) til Niels Clementssøn 1 Gård i *Tørelund*. Fra denne Mands Slægt har vi nok Navnet *Clemens Toft*. *Lang Agre*. — *Meld Toft Agre*, *Mellemtoftagre*. — *Molvad Agre*, *Møllway Agre*, *Møllevadsagre*. — *Sparre Toft Agre*. *Sparre* betyder Gråspurv. — *Back Agre*, *Bakkeagre*. — *Eng Toft Agre*, *Engtoftagre*.

Sønder Talund ligger Syd for *Talund Å* (en Fortsættelse af *Røgen Bæk*). *Nørre Talund* ligger Nord for *Åen*. *Talund Huse* ligger Øst for *Talund* og nær *Åen*.

Foldager (1683 *Fold Ager*) var en Enstedgård, der på Markbogens Tid beboedes af Peder Madsen. Navnet oplyser om, at her har været en Ager indhegnet til *Kvægfald*. *Foldager* havde 1683 seks Marknavne: *Kierck Ager Fald*, *Kirkeagerfald*. — *Nørre Ager Fald*. — *Wester Ager Fald*. — *Nørre Brød Ager*. — *Sønder Brud Ager*. De to sidstnævnte Navne oplyser om, at her har man opbrudt *Heden* og indtaget den til *Dyrkning*. — *Spaar Toft Agre*. Her har *Spurve* givet *Anledning* til Navnet.

1547 nævnes i et Mageskiftebrev mellem *Sindinggård* og *Ørre Præstegård*, at der i *Tornlund Mark* findes 2 *Læs Eng*, kaldes *Fellis Krog*, og 2 *Læs Eng* i samme Mark, kaldes *Dravf*. Disse Navne brugtes endnu 1915, oplyser *Konrad Understrup*,⁷ og Engene hørte til *Præstegården*, indtil den udstykkedes. *Fellis Krog*, *Fælles Krog*, betegner et Område, der ligger afsides. *Krog* betyder ofte en *Krumning*, *Bøjning* af et *Vandløb*. — *Dravf*, *Drav*, betyder »*Sump*, *Mose*«.

Romvig (1498 Romeeg, 1560 Romeg, 1683 Rumiæg, Rum Jæg) udtales nu *råmi*. Endelsen -vig beror på en ganske ny Omdannelse i Skriften. I Stednavneudvalgets Samlinger findes iflg. Meddelelse fra Professor Kr. Hald -vig ikke før Matriklen 1844. Sidste Led er Samlingsnavnet Ege »Egebevoksning«, og første Led må være Ordet Rum. Man plejer at oversætte det ved »Rydning«, men den svenske Stednavneforsker Jöran Sahlgren mener (Svenska Landsmålen 1950, 127 ff.), at Betydningen i Stednavne snarest er »Gårdstomt«. — I alt Fald giver en S sammensætning af Rum og Ege jo god Mening.

På Romvigs Jorder var i 1683 seks Navne. *Amkierds Holt Agre*. *Am-* må nok her forklares som noget, der stikker frem, ligger forrest. Et Kær har været herskende i Området. Holt betyder »lille Skov«. Her må, som ved Talund, have været Krat og Skrup. 1536 er Romvig nævnt under Ørre; thi da fik Iver Kock af Romege Livsbrev på Romege Gård og det øde Byggested *Ankerholt*. Ankerholt kaldtes endnu i 1915 et højt Sted på Marken.⁸⁾ De to Navne må være identiske. Markbogens Form 1683 har det mest alderdomlige Udseende. —

Wejer Holt Agre. Vel sagtens Væderholtager. Væderen kan have haft sin Græsning her. — *Nør Agre*. — *Sønder Agre*. — *Stackede Agre*. Stakket betyder kort. — *Eng Toft Ager*.

1837 fandtes Syd for Romvig *Merrildmose*. Sydvest herfor var *Rørkærmose*. Gården *Mosekær* ligger Nordvest for Romvig, der førhen var en Enstedgård. — *Vesterled* hedder nu en Villa i Romvig.

Oustrup Bye bestod 1683 af 4 Gårde og 1 Mølle. Beboedes af 8 Bønder. Byen ligger ved *Sunds Nørreå*, og efter denne Vandstrøm har det i Markbogen 1683 under Ovstrup førstnævnte Areal fået Navn. Det hedder *Aansbjerg Ager Fald*. Forleddet betyder *Aa-næs*. Navnet eksisterer endnu i Stedsbetegnelsen *Ansbjerg Huse* sydøstligst i Ørre Sogn. Ansbjerg bruges også som Familienavn. — *Nør*

berg Ager Fald. Herefter har Gården *Nørbjerg* Navn. — *Lille Sand Ager Fald. Stacked Indluchte Agre*, de korte, indelukkede (inddigede) Agre. — *Øster Marck ved Vadet.* — *Klinck Ager Fald.* Klink forekommer ofte i jyske Stednavne, særlig fra Ringkøbing Amt, f. Eks. i Arnborg Sogn. *Klinkerne*, Navn på Flyvesande med flere Høje, andre Steder også anvendt som Navn på Enge. Ordets Betydning er ret usikker. Kan betyde »Lukkemekanismen til en Dør«, eller *Klinker*, »dobbeltrændte Sten, til Brolægning af Veje«. ⁹⁾ — *Stacked Støcker ved Aæn*, de korte Stykker ved Äen. — *Sønder Agre.* — *Soort berg Eng Haffve.* Ved *Sortbjerg* nær Sunds Nørreå har været en Enghave, et afgrænset Område. Navnet *Sortbjerg* er tidligere omtalt.

1547 nævnes *Flaskeengen* i Ovstrup Mark. *Flaske* er Betegnelsen på et lavt Stykke Eng, der om Vinteren er overflydt af Vand. — 1547 forekommer ligeledes Engnavnet *Nybrovig*. Her har vi det Bronavn over Storeåen, der senere blev benyttet i Møllenavnet *Nybro Mølle*, som nævnes i Matriklen 1702. ¹⁰⁾ *Nybrohuse* har ligeledes Navn efter Broen. — *Holmgård* Øst for Nybro Mølle har i sit Forled Ordet *Holm*, der anvendes i danske Stednavne dels om (små) Øer, dels om Arealer, der skiller sig ud fra Omgivelserne, navnlig hvis disse består af lavt og sumpet Terræn; det er særlig almindeligt i Navne på små Engstykker. ¹¹⁾

Ørrevad er den nordligste af de gamle Gårde hørende til Ovstrup. *Meldgård*, »den mellemste Gård«, ligger Vest for Ovstrup og Syd for Äen. I Nærheden findes Ejendommen *Bakke* (Bak). Øst herfor har vi *Smeltvig*, der har fået Navn efter en Vig af Äen, hvori Fiskearten *Smelt* (*salmo eperlanus*) har opholdt sig. *Krog* kaldes i de ældste Kirkebøger *Krogen*, siden *Ørre Krog*. Navnet er givet til Gården efter en Krumning eller Bøjning af den nærliggende Nørreå. Herefter kommer *Nørre Fællebus*. Syd for Äen

ligger *Sønder Fællehus. Østergård*, der også ligger Syd for Æen, har Navn efter Verdenshjørnet.

På Sognekortet fra 1837 er Nord for Ovstrup afsat Navnet *Ringmose*. Navnet oplyser uden Tvivl om Mosens Form. Det samme gælder også vedrørende Navnet *Ringhøj*, den runde Høj. Ringhøj, på Holmgårds Mark, er den betydeligste Gravhøj i Sognet.

Understrup bliver i Markbogen skrevet *Unnestrup*. Var 1683 en Enstedgård, beboet af Mads Olufsen. — Her var *Back Ager Fald*, *Bakkeagerfald*. — *Wester Lang Agre Fald*. — *Wing Agre Fald*. Wing oplyser antagelig om Agrens Form. Den kan have lignet en Vinge. Eller også kan Betydningen af Forleddet være et gammeldansk Ord wing i Betydningen »Krumning«, her måske en Åkrumning. — *Øster Lang Agre Fald*. — *Moes Agre Fald*. Nu har vi Gårdnavnene *Mosegård* (Nord for Løvenå og Vest for Ørre) og *Moselund*. — *Bierg Ager Fald* er det sidste Navn under *Understrup* i Markbogen 1683.

Nygaard var 1683 en Enstedgaard, beboet af Søren Christensen. Nu ligger der 3 »Nygårde« langs Æen. 1683 var her af Marknavne *Øster Marck*. Endvidere *Øster Agre*. — *Offven Øster Wenge Agre*.

Neder Wester Wenge. *Vænge* (Afledning af Vang) betegner et afgrænset (indhegnet) Jordstykke, Mark eller Eng. Kan også betyde en mindre Vang, hyppigst et dyrket Område; således her ved *Nygaard*.

Bredvig (1497 *Breuig*) var 1683 en Enstedgård; beboedes af Niels Lassen. Her var Navnene: *Wester March Fald*. — *Øster March Fald*. — *Sønder Wang Fald*. *Bredvig* er et Navn, der er dannet efter en Åformation. *Bredvig Bæk* flyder langs Ørre Sogns Nordgrænse. Til *Bredvig* hører nu bl. a. Gårdene *Store Bredvig* og *Lille Bredvig*. Syd for *Bredvig* findes *Bredvigdal*. *Kjelleruphus* ligger på *Bredvig* Mark.

Nu er vi færdig med Gennemgangen af Markbogen fra 1683. De følgende Bebyggelser er fra nyere Tid.

Sammelsted By, der ligger på Grænsen mod Simmelkær Sogn, bestod oprindeligt af nogle Huse, som Kommunen 1818 og de følgende År lod bygge her til de fattige, der fik overladt mindre Hedelodder til Dyrkning. Det unge Stednavn oplyser om nogle Huse, der er samlede her ude i en afsides Egn. Som det synes, har Navnet en noget ned-sættende Klang. — Et af Husene i Sammelsted By var bygget af Tateren Johannes Axelsen, derfor fik det Navnet *Axelhus* eller »æ Kjeltringhus«. I denne Våning skal St. St. Blicher have overværet det i Novellen »Kjeltringliv« skildrede Kæltringbal. Huset nedbrødes 1892, og 18. August 1917 rejstes på dets Tomt en Mindesten. Østligst i Sognet findes *Lukhuset*, hvad så dette Navn kan betyde.

Blæsbjerg By er blevet opnævnt efter Niels Blæsbjerg, der var født i Blæsbjerg i Hodsager Sogn 1826. Hans Ejendom gav på sine Jorder i forrige Århundrede Plads til nogle Småsteder, der nu benævnes Blæsbjerg.

Nybrohuse, *Tosmosehuse* og *Fælledehuse* er ligeledes unge Navne, givet Bebyggelser, der er fremstået i Nutiden.

Der strømmer ikke mindre end 5 Åer og nogle *Bække* gennem Ørre Sogn. Ved Ørre By mødes *Løven Å* med *Storå* eller *Herningholms Å*, der kommer fra Syd. Fra Øst kommer *Ansbjerg* eller *Højris Å*. De tre Åer forenes i *Storå*, der lidt mod Nord optager *Sunds Nørreå* ved Nybro. Noget længere mod Nord flyder *Talund Å* ud i *Storå*. *Talund Å* er en Fortsættelse af *Røgen Bæk*, der har Navn efter Landsbyen Røgen i Sunds Sogn. Helt ude ved Sognets Nordgrænse har vi *Bredvig Bæk*, ved Tosmose flyder *Skærbæk*, hvorhos findes Skærbæk Mølle, i hvis sydlige Opland *Granhøj* har sin Plads. Forleddet i Skærbæk betyder »klar, ren, ublandet«, hvilket oplyser om Bækkens udmærkede Vand. Vi skal nu dvæle lidt ved Navnet *Løven Å*. (1547 Lofenaa), hvis Navn indgår i *Løven Agre* 1683. *Løven* eller *Løver* har uden Tvivl samme Betydning som Landsbynavnet *Løvel*, der kan gå tilbage til gammeldansk *Løghæl*, en Afledning af glde. *løgh*, ældre nydansk *løv*, old-

nordisk *laug* »Badevand«. Som Stednavn på Island anvendes Ordet laug om (varme) Kilder, i Danmark om Åer og mindre Vande. Løvel ligger nær to betydelige Vadesteder over Skals Å, nemlig ved Løvel Bro og ved Løvel Mølle, hvorfor det også kan formenes, at Endelsen i Løvel kan være et oprindelig — *wæthæl* »Vedel« (Vadested).¹²⁾

Over Løvenå ved Ørre Kirke var tidligere et Vadested. 1772 var der næppe Bro over denne Å.¹³⁾ Det største Høl i Løven Å findes umiddelbart norden for Hald, der ligger nordvestlig på Ørregårds Mark. Denne Fordybning kaldes »*æ rø Høl*« (Det røde Høl).

Marken Nord for Høllet hedder *Hwolvæk*, efter en ganske lille Bæk her. 1545 blev Hulbæk skænket til Ørre Præstekald for at afholde Udgiften til Brød og Vin. 1690 omtales de »stackede Støcker Jord, Hulbæk kaldet«. Forleddet i *Hwolvæk* (Hulbæk) er det gammeldanske Navneord *hol* »Hul«, der er et almindeligt Ord i Ånavne. *Hulbæk* er nu Navn på en Ejendom. — Et Stykke Øst for »Det røde Høl« ved Ørregårds Eng findes *æ Brokhøl* under en stejl Brink i Nord. Her skal førhen have boet Brokke (Grævlinger).

Sunds Nørreå er ved Ovstrup også blevet benævnt *Molle-åen*, i Nutiden ofte kaldt *Mollegroften*, efter Nybro Vandmølle. *Smeltvig* henne mod Øst har, som nævnt, Navn efter Fisken Smelt.¹⁴⁾

Til sidst skal anføres de mig kendte *Højnavne*. *Ringhøj* er tidligere omtalt. *Ragesbjerg*, Sognets højeste Punkt, ligger østligst på Romvigs Markjorder. Navnets Forled oplyser om, at Højden har været et bart, skarpsandet (ragt) Område. — *Ørrehøj*, en Gravhøj nordvestlig i Sognet, nævnes 1638. — *Bavnehøj*, nær Præstegården, anføres i 1767 i en Præsteindberetning. På denne Høj, der er noget beskadiget, har man i gamle Dage brændt Bavneblus i Ufredstider. — *Kirkehøj*, der omtales 1767, da den »næppe har Anseelse af en Høj«, har nok ligget nær Kirken. — *Kløvhøj* på Foldager Mark (men i Sogneskellet til Sinding,

hvorfor det meste af Højen ikke hører til Ørre Sogn) har i sit Forled Ordet »kløve«. Vi har her et almindeligt Navn på Høje, hvis Top er kløvet ved, at der er foretaget Skattegravning i Højene. — *Løvenhøj* Vest for Ørre og på Ørregårds Mark er opnævnt efter Løven Å. En lille Ejendom nær Kæmpehøjen hedder »Løvenhøj«. — *Sortbjerg* er tidligere omtalt. — *Troldebjergene* Øst for Sneptrupgårde har fået Navn efter et stedligt Sagn om Trolde.

Om de fleste Gårdnavne og enkelte andre Navne fra Nutiden kan der findes nærmere Oplysninger i *Konrad Understrups* Bog: »Ørre Sogn« (1915), men Understrup fremkommer ikke med sproglige Oplysninger. Hertil kan så føjes, at han ikke har kendt Markbogen fra 1683, så alle de Navne m. v., der forefindes i denne betydningsfulde historiske Kilde, er derfor ikke at træffe i hans Sognehistorie. Jeg har derfor ment, det kunde være af Betydning at få fremdraget det gamle Marknavnestof, suppleret med senere tilkomne Navne af forskellig Slags. — Nærværende Afhandling er, som man vil kunne forstå, derfor at betragte som et Supplement til »Ørre Sogn«, hvormed Konrad Understrup indledte sin Virksomhed som Lokalhistoriker.

NOTER

- 1) John Kousgård Sørensen: Danske bebyggelsesnavne på — sted (1958), 112.
- 2) Konrad Understrup: Ørre Sogn (1915), 36, 37.
- 3) John Kousgård Sørensen, 84.
- 4) Danske Vider og Vedtægter (udgivet af Poul Bjerger og Thyge J. Søegaard) II, 1910, S. 521-27.
- 5) Konrad Understrup, 24.
- 6) Vejle Amts Stednavne (1944), 87.
- 7) Konrad Understrup, 51.
- 8) Konrad Understrup, 72.
- 9) Sønderjydske Stednavne III (1933), 234.
- 10) Jfr. Konrad Understrup, 51.
- 11) Viborg Amts Stednavne (1948), S. XII.
- 12) Viborg Amts Stednavne (1948), 139.
- 13) Konrad Understrup, 8.
- 14) Konrad Understrup, 62, 63, 77, 84.

FORENINGSMEDDELELSER 1959

Foreningens to ordinære styrelsesmøder har været afholdt i forbindelse med vore offentlige møder. På styrelsesmødet den 22. februar 1959 i Lemvig forelå der meddelelse om, at to nye lokalhistoriske arbejder var på trapperne, nemlig Hjern II ved J. Søndergaard Jacobsen og Ølby Asp Fousing ved P. Christensen, Idum. Der bevilgedes 500 kr. til hver af de to forfattere. Årsmødet den 22. februar på Missionshotellet i Lemvig var kun besøgt af ca. 50 deltagere. Regnskabet, som bringes i årbogen, godkendtes tillige med kammerherre, dr. A. V. Karbergs beretning. Til styrelsen genvalgtes Gadgaard Nielsen, Søndergaard Jacobsen og Skouvig, til revisor Kn. Engby-Larsen. Dommer Christiansen havde ordet for at takke formanden og de øvrige styrelsesmedlemmer for den gode årbog og Samfundets øvrige for-tjenstfulde arbejde. Som dirigent fungerede Gadgaard Nielsen. Efter mødet konstituerede styrelsen sig som hidtil med Karberg som formand, H. P. Hansen som næstformand og E. Jespersen som sekretær og kasserer. Sidstnævnte udgør sammen med Kaae og Søndergaard Jacobsen redaktionsudvalget.

Til det offentlige møde havde Søndergaard Jacobsen udarbejdet et fyldigt foredrag om Lemvig; desværre var han mødedagen blevet syg, så han ikke selv kunne gennemføre talen, der så i store træk refereredes af seminarieførstander Gjeldstrup. Museumsinspektør Holger Rasmussen, Odense, holdt et stort og lærd foredrag om fiskeri i Limfjorden for 200 år siden.

På sommermødet den 28. juni 1959 talte forfatteren Salomon J. Frifelt om »Land og folk her vesterude« på Vestjysk Gymnasium i Tarm, hvorefter mødet henlagdes til Lundenæs, hvor Lærer Kaae talte om Lundenæs Slot. Vejret var smukt, så de ca. 100 mødedeltagere efter foredraget, der holdtes i gårdens smukke have, kunne spadserere ned til åen og forcere den gyngende hængebro over til Voldstedet.

Samfundets næste sammenkomst bliver årsmødet i Videbæk søndag den 21. februar kl. 14, hvor dr. phil. H. Jonassen har lovet at tale.

Ældre årgange af Hardsyssels Aarbog kan — for så vidt de ikke er udsolgte — erhverves à 4 kr.

Restoplagerne af lærer Jens Abildtrups bøger, beroende hos fru Marie Abildtrup, Solbakken, Nr. Nissum, kan erhverves til nedsatte priser.

E. J.

BOGANMELDELSER

H. P. Hansen: Hedebonder i tre slægtled (Rosenkilde og Bagers forlag 1958). Hedebonden i Midtjylland, nærmere betegnet det store Hammerum herred, har altid været et rigt studieobjekt for kulturhistorikeren H. P. Hansen. Det har givet sig udslag i et forfatterskab, som er helt enestående i vort land. Nu er der igen fra Hansens hånd udgæet en bog, der som alle de foregående med dybe perspektiver giver os et billede af det folk, der har levet på heden under de mest særprægede naturforhold, som fandtes i landet. Tre slægtled tilbage, så er vi i den tid, da »han Ole«, som Aakjær synger om, under de mest primitive former og med en udholdenhed i det daglige slid, som er helt sagnagtig, flyttede ind i kærret eller heden, hvor han byggede en hytte af lyngtorv, som han og konen undertiden måtte dele med en ko eller et par får uden skillerum mellem stue og stald. En oldtidsagtig simpel levevis; men de havde foden under eget bord, og de sled, og det bar frugt! Tredje generation vil undres over de forhold, der fremdrages i bogen, og måske tænke: er det ikke længere siden. Og det er netop et af bogens formål. Rodfæstet bliver ætten først, når den har kæmpet og vundet, og her blev kæmpet imod en stridig natur, her blev lidt og stridt for dagligt brød, mens Hovmarks ødemarker blev omdannet til et kulturlandskab. Kaas.

KROGSTRUP SLÆGTEN

Er en ca. 300 sider stor, meget smuk slægtsbog, som i år er udgivet af fabrikant *Michael Jensen*, og samlet og redigeret af Chr. Ildsvad og Jens Krogstrup. Bogen er gennemillustreret, og dens udsendelse begrundes med følgende smukke ord af forfatteren Jens Krogstrup:

»Slægtsminderne fra Krogstrup, der er samlet i denne bog, handler om Jørgen Mathiassen og hans søn Peder Jørgensen og deres efterkommere. Bogen udgives med ønsket om, at den må uddybe slægtskabsfølelsen og kærligheden til den del af slægten, som var før os. Der er dog ingen steder i verden, vi føler os stærkere knyttet til, end hvor vor vugge stod. Kærligheden til far og mor blev givet os i vuggegave, og kærligheden til vore bedsteforældre kender vi; hvorfor skulle vi ikke også føle samhørighed med det liv, som fædrene levede før disse? Og dette kan jo ikke ske uden kendskab til slægten med alle dens forskellige ejendommeligheder, dens kamp og strid, glæde og sorg, medgang og modgang, lykke og velsignelse under de skiftende tider, som vi mennesker færdes under her i jordelivet. I håb om en god modtagelse af slægtsbogen hilses alle indenfor den store slægtskreds med tak for hjælp med de nødvendige oplysninger.« E. J.

UDTOG AF NAVNE OG EMNER

til artiklen om Lundenæs len. En stjerne henviser til billede

- Aftægt, 70 f.
Almisse, 124 f.
Arbejde, 76 ff.
- Benådning, 106 f.
Bild, Preben, 56
Birk, Lundenæs eller Skjern, 63 f.,
113 f.
Bisgård, Holstebro, 67
Bol, registrering, 100
Borgen, 31 f.
Bremerholm, 105
Brochenhus, Rigborg, 55
Bryske, Ejler, 50
Byggeri, 36 ff.
Bønder, forarmede, 70, 74, 80 f.
Bårdage, 98
- Drabssager, 101 ff.
- Ebbesen, Niels, 27
Ekstraskat, 79 ff.
Ekstraskatmandtal, 69
- Fæsteforhold, 68 ff.
Fæstegårde 1498, 66, 68
- Galt, Peder Ebbesen, 51
Gejstligheden, retssager, 100 ff.
Genant, 51
Gyldenstjerne, Anne, 58
Gårde, registrering, 104
- Hagelværk, 72
Handel, 121 f.
Handel, ulovlig, 101
Hans, konge, 29, 45, 81 ff.
Herredsfogeder, 111 ff.
Hør- og hampespind, 94 f.
Håndværkere, 37 ff., 47, 49, 123 f.
- Indkvartering, 89 ff.
- Jern, 72
Jordebog, 65 ff., 69, 75
Juel, 59*, 60
- Kagstrygning, 100, 105
Kalk, 38
Kejserkrigen, 74
Kirkeskat, 87 f.
- Klementsfejden, 28
Kortdage, 116 f.
Krabbe, Erik, 30, 51, 52*, 53 f., 98
Krag, Erik, 61
Kværsæde, 65 f.
- Ladegården, 34 f., 41 f., 44
Laks, 46, 57
Laksegården, 45 f.
Landgilde, 47, 71 ff.
Landgildenedsættelse, 74 f.
Lange, Hans, 54, 92, 107
Lange, Niels, 54
Lejermålsbøder, 98
Lenets omfang, 30
Lensgodset, 61 ff.
Lensmænd, 50 ff.
Lensvæsen, 29 f.
Leveringer, 76 ff.
Lønborggård, 45 f., 51, 58, 97 f.
Løsgængere, 92 f.
Lånekorn, 74
- Mandtal på slottets personer, 116 ff.
Munk, Oluf, 54
Møller, 96 ff.
- Pil, abild og humle, 95 f.
Podebusk, Predbjørn, 51
Præstegæsteri, 87 f.
- Rantzau, Gert, 80
Rantzau, Johan, 28 f.
Redtz, Margrethe, 116, 120
Redtz, Peter, 43, 61, 117, 119*, 120
Reinschatt, Sigfried, 110 f.
Rettens håndhævelse, 98 ff.
Ridefogeder, 114 ff., 119
Rosenkrans, Frederik, 55
Rosenkrans, Palle, 44 f., 60
Rostjeneste, 91
Rydhave, 116
Rømmingsgods, 100 f.
- Sandberg, Ulrich, 33, 56 f., 68, 90,
92, 99, 102, 109 f.
Sass, Hartvig, 58
Sehested, Malte, 116, 120
Selvejrgods, 65 f., 81

- Skarpretter, 98 f., 100, 103, 105
 Skeel, Abbild, 33, 34
 Skjern birk, Lundenæs birk, 113
 Skjernbro, 29, 32, 46 ff., 66
 Skovhugst, 37, 47
 Skrivere, 114 f.
 Slottet, 35 ff., 41, 43 ff.
 Slottets folk, 120 f.
 Slottets jorder, 62 f.
 Staldgården, 40 f., 44
 Stedsmål, 68 f.
 Stormflod, 32, 34, 47 f.
 Sygdom, kvæg, 89
 Sædding kirke, 79
 Tagesen, Henrik, 28
 Tiende, 84 ff.
 Tjenere, lensmandens, 67 f.
 Toftpenge, 72 f.
 Torstensonkrigen, 42, 47, 74
 Trediveårskrigen, 78
 Trolddomssager, 98 f.
 Trolle, Birger, 56
 Trækul, 72
 Tugthuset, 93
 Tommer, 33, 36 f., 42, 46, 47 ff.,
 63, 70, 79, 93, 97
 Udskrivning, 89 ff.
 Ugedagsbønder, 63 f.
 Vadested, 27
 Valkendorff, Henning, 61
 Wallensteins tropper, 41, 56
 Veje, 77, 96
 Vind, Iver, 58 f., 81, 83*, 84, 110
 Vogne, 77, 94
 Vågestue, 117
 Ægteskabsbrud, 99 f.
 Ægtkørsel, 76 ff., 93
 Øde gårde, 75 f.

ØVRIGE STOF

- Aagaard, præst i Gjellerup, 132 f.
 Aagaard, enfoldig klage over, 132 f.
 Bebyggelsesnavne på -sted, 10 f.
 Bispevisitats, 23
 Brandforsikring af kirker, 138
 Damborg, provst, 129
 Damgaard, provst i Borbjerg, 127
 Dativ pluralis, 16 f.
 Daugaard, biskop i Ribe, 127 ff.
 Flensborg lazaret, 143
 Garnissionssygehuset i København,
 144
 Gjelleruplund marked, 129 f.
 Gudum, 17
 Hadskjær, gd. i Vinding, 5 f.
 Hadslund, gd. i Vinding, 5 f.
 Hem-navne, 15 f.
 Holstebro, 11 f.
 Ilskov, 18 f.
 Ilskov gl. skole, 24*
 Jacobsen, Jørgen, lærer i Ilskov, 26
 Jelling seminarium, 140
 Kirkesyn, 127 f.
 Kirketugt i Husby, 134 f.
 Klædedragt i Velling, 148
 Kollund skole, 139 f.
 Konfirmation af en 32 årig, 130 f.
 Krarup, jfr. Petrea Sophie, ulykkelig
 præstedatter, 137
 Kvægfold ved røde Kro, 147
 Lerkar fra romersk jernalder, 6*, 7*,
 8*.
 Møller, C. F., præst i Harboøre, 130 f.
 Nielsen, Jacob Ølholm, lærer i Kol-
 lund, 139 f.
 Norre Omme, 135
 Sammelsted By, 161
 Skolehus ved Rind kirke, 142*
 Skoleudflugt, 23
 Skåphusgård, 19*
 Stednavne i Øtre, 149 f.
 Stednavne på -um, 14 f.
 Treårskrigen, 141 f.
 Velling S., 146 f.
 Voigt, præst i Resen, 137
 Øtre Sogn, 149 f.
 Østergaard, C. C., præst i Husby, 134

Regnskab 1958 for Historisk Samfund for Ringkøbing Amt

	Kr.	Øre		Kr.	Øre
INDTÆGTER:			UDGIFTER:		
Kontant beholdning ved årets begyndelse	497	76	Årbogens trykning i 1200 eksemplarer..	5923	80
Efterbetaling (35 medlemmer).....	280	00	Klichéer	434	05
Kontingent af 920 medlemmer.....	7360	00	Forfatterhonorarer	1220	64
Salg af gamle årbøger	359	00	Annoncer	166	37
Godtgjort portoudgifter	852	45	Møder, foredrag, repræsentation.....	866	22
Statstilskud	1360	00	Dansk historisk Fællesforening	148	96
Fra pengeinstitutter	775	00	Bøgekøb	20	00
Fra bykommuner	275	00	Kontormateriale, omslag m. v.	243	50
Fra landkommuner	440	00	Forsendelsesudgifter, porto	887	49
Renter til ¹¹ / ₁₂ 1958	610	34	Sekretærens løn	750	00
			Sandfeld til »Struer II«	400	00
			Brandforsikring	10	00
			Andre udgifter	43	83
				11114	86
			Overskud	1694	69
Balance	12809	55	Balance	12809	55

Af overskuddet 1.694,69 kr. er indsat i sparekassen 1.358,94 kr., medens 335,75 kr. forefandtes kontant.

Indestående i sparekassen revisionsdagen 15.023,30 kr.

Regnskabet dags dato gennemgået og fundet i orden. Bilag, sparekassebøger og kassebeholdning forevist.
Holstebro, den 17. februar 1959.

Kn. Engby-Larsen.

V. Nedergaard Pedersen.